

T. Bekjäýew

KÖNE TÜRKMEN ÝAZUWY

كهنه تركمن يازوى

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Türkmen döwlet neşirýat gullugy
Aşgabat – 2013

UOK 81. 36 + 378

B 44

Bekjäýew T.

B 44 **Köne türkmen ýazuwy.** Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby.– A.:Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2013

Okuw kitaby halkymyzyň milli medeni mirasyny seljermekde möhüm ähmiýete eýe bolan köne türkmen ýazuwyny öwrenmekde zerur bolan esasy maglumatlary özünde jemleýär. Bu işde diňe bir köne türkmen ýazuwynyň harplaryny öwretmek göz önünde tutulman, Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň ýaşlaryny ata-babalarymyzyň dil biliminde, edebiýatda, şeýle-de durmuşyň beýleki ugurlarynda gazanan üstünlikleri bilen tanyşdyrmak hem maksat edinilýär. Okuw kitabynda gadymy akyldarlarymyzyň ylmy işlerine, nusgawy edebiýatymyzyň wekilleriniň döredijiligine, halkymyzyň döp-dessurlary bilen bagly maglumatlara aýratyn üns berildi.

Kitap ýokary okuw mekdepleriniň dil we edebiýat fakultetleriniň talyplaryna, aspirantlara, dil we edebiýat mugallymlaryna, taryhçylara şeýle-de, köne ýazuw ýadygärlikleri bilen gyzyklanýanlara niýetlenilýär.

TDKPN₂ 90, 2013

KBK 81.2 (Tü) ýa 73

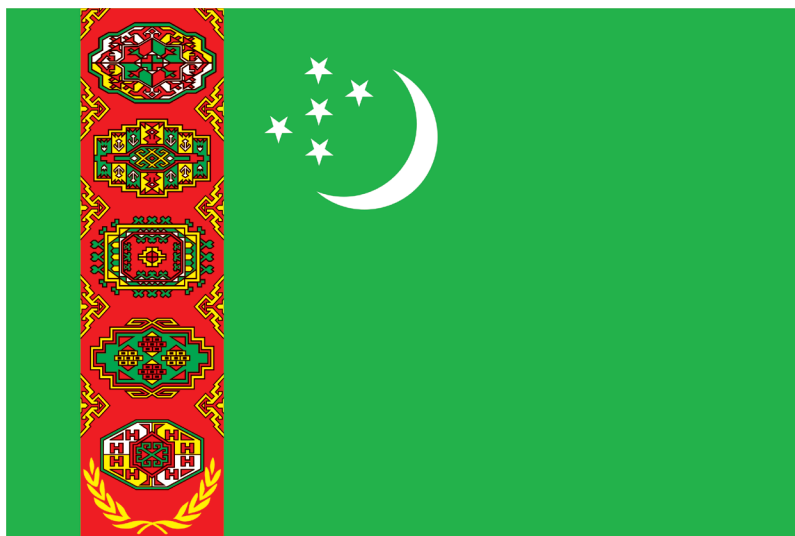
© T. Bekjäýew, 2013.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Giriş

Hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda türkmen dilini, edebiýatyny çuňňur öwrenmek babatda alnyp barylýan tutumly işleriň netijesinde halkymyzyň geçmiş mirasyny ylmy taýdan derňemekde ägirt uly üstünlikler gazanyldy. Gadymy akyldarlarymyzyň, şahyrlarymyzyň ylmy, edebi mirasy, döredijiligi düýpli öwrenilip, halk köpçüligine ýetirildi. Bu işler häzir hem dowam etdirilýär.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar institutynyň alymlary tarapyndan dünýäniň dürli künjeginden halkymyzyň medeni mirasyna degişli gymmatly golýazmalar toplanyp Watanymyza getirilýär. Garaşsyz, Bitarap Türkmenistan döwletiniň halkara abraýynyň barha ýokary göterilmegi, ilatyň ýaşaýyş derejesiniň gün-günden ýokarlanmagy, halkymyzyň şöhratly geçmiş taryhynyň beýanyny biziň günlerimize alyp gelen gymmatly golýazmalary düýpli öwrenmegi talap edýär. Bu barada Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow: «Biziň ösen döwletimize, kämil jemgyýetimize laýyk aňyýetimiz we ruhy binýadymyz bolmalydyr. Munuň üçin biz hemişe ata-babalarymyzyň ýokary ylmy akyl ýetirişine, ösen dünýägaraýşyna şaýatlyk edýän gymmatly mirasymyza ýüzlenýäris» diýip, örän jaýdar belleýär.

Halkymyzyň medeni mirasyny öwrenmäge giň ýol açylan Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe köne türkmen ýazuwyny düýpli öwrenmek has-da zerurdyr. Sebäbi häzirki zaman ýokary okuw mekdebiniň talyby, esasan-da dil, edebiýat, taryh hünärleriniň talyplary öz halkynyň taryhyny, edebiýatynyň, diliniň, filosofiki pikirleriniň döreýiş taryhyny çuňňur öwrenmek üçin köne türkmen ýazuwynyň inçe syrlaryny pugta ele almalydyr.

Umumadamzat medeniýetiniň nusgalaryny kemala getirmekte Orta Aziýanyň, şol sanda Gündogar halklarynyň möhüm orny bardyr. Orta Aziýanyň geografik taýdan amatly ýerde ýerleşmegi, ajaýyp tebigaty gadymy döwürlerde ýerli halklaryň daýhançylyk we çarwaçylyk bilen meşgullanmagyna giň ýol açypdyr.

Arheolog alymlaryň gazuw-agtaryşlarynyň netijesinde tapylan gadymy şäherleriň galyndylary, sungat eserleri, medeni ösüşleriň yz-lary Watanymyzyň çäklerinde medeniýetiň, ýaşayşyň has irki döwürlerden bäri dowam edip gelýändigine güwä geçýär.

Beýik Ýüpek ýolunyň ýurdumyzyň içinden geçmegi, şol ýoluň ugrunda uly-uly kerwensaraýlaryň ýerleşmegi hünärmentçilik, daýhançylyk bilen bir hatarda söwda işleriniň-de rowaçlanmagyna sebäp bolupdyr. Netijede, Orta Aziýa Günbatary Gündogar, Eýran, Müsür, Gresiýa, Rim we beýleki ýurtlary gadymy medeniýetiň gülläp ösen ýurtlary bolan Hytaý hem-de Hindistan döwletleri bilen baglanyşdyryp, dünýäniň söwda ýollarynyň çatrygyna öwrülipdir. Şeýlelikde, Horezm, Sogdy, Merw, Maşat-Misseriýan, Nusaý ýaly şäherlerde dürli medeni merkezler döräpdir.

Bu taryhy şertler öz nobatynda Watanymyzda okuw ulgamynyň kemala gelmegine, hat-sowat öwrenmegiň kämilleşmegine sebäp bolupdyr. Ylmy maglumatlardan mälim bolşuna görä, geçmişde horezm, sogdy, parfiýa, grek-baktriýa, Orhon-Ýeniseý, uýgur ýaly gadymy ýazuwlar ulanylypdyr. Meşhur arheolog, Horezmiň gadymy taryhy boýunça belli hünärmen professor S. Tolstowyň berýän maglumatlaryna görä, Horezm halky III asyrdan özüniň kämilleşen ýazuw ulgamyny döredipdir.

Soňky arheologik gözlegler, gazuw-agtaryşlar sogdy ýazuwynda ýazylan ýazgylaryň tapylmagyna, Orta Aziýada, Gazagystanda, Sibirde, Mongoliýada we beýleki ýerlerde türk döwre degişli ýazgyly daşlary ýüze çykarmaga mümkinçilik beripdir.

1889-njy ýylda rus alymy N. M. Ýadrinsew Orhon derýasynyň boýundaky Koşo-Saýdam diýen ýerden ýüzi ýazgyly uly daşlary tapýar. Bu «daşkitaplar» türk hanynyň hormatyna goýlupdyr. Öňki ýazgylar Ýeniseý derýasynyň boýundan tapylandygy üçin «Ýeniseý

ýadygärlikleri» diýlip atlandyrylan bolsa, Ýadrinsewiň tapan daş ýazgylaryndan soň olar «Orhon-Ýeniseý ýadygärlikleri» diýlip atlandyrylyp başlanýar. Wagtyň geçmegi bilen, bu ýadygärlikleriň grafik şekilleriniň Ýewropa runa ýazgylaryna meňzeşligi sebäpli, olar «Runa ýazgylary» diýlip atlandyrylypdyr.

Orta Aziýanyň tebigy taýdan amatlylygy, ösen medeniýeti beýleki halklaryň mydama ünsüni çekip gelipdir. Mälim bolşy ýaly, VII asyryň ortalarynda yslam dini döräpdir. Araplar beýleki döwletler bilen bilelikde Orta Aziýa, Kawkaza hem harby ýörişleri geçirdiler. Netijede, VIII asyryň ahyryna çenli giň çäkleri eýeläpdirdiler, dürli dillerde gepleýän halklardan ybarat bolan arap halyflygy emele gelipdir. Bu döwürlerde Orta Aziýada arap halyflygynyň hökümdarlygy hem-de yslam dini ornaşýar. Şeýlelikde, gadymy döp-dessurlar, ýerli medeniýet, ýazuw çeşmelerinde beýan edilen eserler ýitip gidipdir. Horezm, sogdy, gadymy uýgur, Orhon-Ýeniseý ýaly gadymy ýazuwlar ulanylyşdan galýar. Arap ýazuwy VIII asyrdan başlap Orta-Gündogar halklarynyň ylym, magaryf, döwlet işleri üçin resmi ýazuwy hökmünde durmuşa ornaşýar. Bu ýagdaý ýüz ýyl çemesi dowam edýär. IX asyrdan Orta Aziýada arap halyflygy ösüşiň ýokary derejesine ýetýär. Ýöne bu ýagdaý uzak dowam etmeýär. Samanly, Horezmşahlar, Gaznalylar, Seljuklar, Garahanlylar döwletleriniň täsiri güýçlenip başlaýar. Şunuň netijesinde Orta Aziýada arap, pars we türki dilleri bilelikde ulanylýar. Bu döwürde pars diliniň ulanylyş gerimi giňelip, arap diliniň ornuny eýeläp başlaýar. Türki diliniň ulanylyşynda-da ilerlemeler bolýar.

XIV–XV asyrlarda arap dili bilen bir hatarda pars we türki dillerine hem üns güýçlenýär. Arap dili din we magaryf ugurlarynda giňden ulanylsa-da, pars hem türki dillerde ylmy işler, edebi eserler döredilipdir.

Görşümüz ýaly, IX asyrdan tä XX asyryň başyna çenli aralykda Orta Aziýa halklarynyň ylym, magaryf, medeniýet, edebiýat babatynda gazananlary, esasan, arap, pars we türki dillerinde, arap elipbiýinde ýazylan golýazmalar görnüşinde biziň günlerimize gelip ýetipdir.

Şu gymmatly hem gadymy golýazma kitaplarynyň esasynda Orta Aziýanyň halklary ata-babalaryndan galan medeni mirasa eýe bolupdyrlar. Şol golýazmalar her bir halkyň, milletiň özüniň milli taryhyna eýe bolmagynda möhüm orna eýedir. Ol golýazmalar Orta Aziýa halklarynyň, şol sanda türkmen halkynyň dünýä medeniýetiniň taryhyna goşan ägirt uly goşandydyr.

Araplaryň Orta Aziýa gelmegi bilen ulanylyp gelinýän arap elipbiýi ýüzlerçe ýyllaryň dowamynda, tä 1929-njy ýylyň 3-nji ýanwaryna çenli türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde hem ulanylypdyr. 1929-njy ýyldan başlap bolsa, türkmen dilinde ýazuw latyn elipbiýine geçýär. Bu barada Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Älem içre at gezer» atly romanynda gymmatly maglumatlar berilýär: «1928-nji ýylda Berdimuhamet özi ýaly mugallymlar bilen täze elipbiýi – latyn elipbiýi esasynda okuwlary guramak boýunça taýýarlyk kursuny geçdi. Sebäbi arap elipbiýini türkmen ýazuwynda öwrenmek örän kyndy, şonuň üçin latyn elipbiýi bilen çalşyrdylar. Munuň özi halka bilim bermegi ýenilleşdirdi».

Latyn elipbiýinde ýazuwy amala aşyrmak 1940-njy ýyla çenli dowam edýär. 1940-njy ýyldan başlap rus kril ýazuwyň esasyndaky türkmen elipbiýine geçilýär. Soňra, haçan-da Türkmenistan döwletimiz Garaşsyzlygyny gazanandan soň, dünýä ülňülerine laýyk gelýän, dünýäniň köp ýurdunda peýdalanylýan latyn elipbiýiniň esasyndaky täze türkmen elipbiýine geçildi. Şu nukdaýnazardan seredeniňde, arap elipbiýi beýleki birentek halklarda bolşy ýaly, türkmenleriň durmuşynda hem örän uzak wagtlap ulanylan elipbiýleriň biridir.

XX asyryň ahyrlarynda halypalarymyz G. Saryýew bilen A. Saryýewiň, G. Gurbanowyň «Köne türkmen ýazuwy» dersinden okuw gollanmalaryny çap etdirip, okyjylara hödürländigini aýratyn belläp geçmelidiris.

Ýokary okuw mekdepleriniň talyplaryna niýetlenilenip ýörite ýazylan bu okuw kitaby düzülişiniň sadalygy, berilýän her bir mysalyň talyba tanyşlygy bilen dersiň öwrenilmegini ýenilleşdirer hem-de geçilýän temalaryň aňsat özleşdirilmegine ýardam eder.

Adamzat taryhynda ulanylan ýazuwlar

Adamzat taryhynda ýazuw juda irki döwürlerden bäri ulanylyp gelinýär. Gadymy adamlar öz pikirlerini, haýyşlaryny, isleglerini, haýsydyr bir waka, hadysa hakyndaky habarlaryny dürli hili zatlaryň üsti bilen aňladypdyrlar. Ýöne olar ýazuw hasaplanylmandyr. Soňlugy bilen pikir aňlatmak üçin şertli belgiler peýda bolýar. Bu şertli belgilerden soň, biziň ýazuw diýip atlandyryan we belli bir baglanyşyga eýe bolan belgilerimiz emele gelýär.

Miladydan öňki dördünji müňýyllykda Arabystan ýarym adasynda ýerleşen gadymy döwletleriň çäklerinde *müsür* we *şümer* ýazuwlary peýda bolupdyr. Ikinji müňýyllygyň başlarynda Ortaýer deňziniň kenarlarynda *assiriýa* hem-de *wawilon* ýazuwlary döräpdir. Häzirki Hindistanyň demirgazyk böleginde bolsa hindi ýazuwy kemala gelipdir. Soňlugy bilen, ýazuwyň *günbatar semit* görnüşi ýüze çykypdyr.

Umuman, adamzat taryhynda ýazuwyň dört sany görnüşiniň bolandygy bellidir.

1. Piktografik ýazuw. Bu adalga latyn dilindäki «**pictus**» – *surat*, «**graphique**» – *ýazýaryn* sözlerinden ybarat bolup, «*surat ýazuwy*» diýmegi aňladýar. Piktografik ýazuwyň ilkinji şekilleri mezeolit we neolit döwürlerinde döräpdir. Adamlar öz pikirlerini, duýgularyny, haýyşlaryny, isleglerini dürli suratlar arkaly biri-birlerine ýetiripdiler. Bu suratlar harby ýörişler, uruşlar, duşuşyklar, söýgi gatnaşyklary baradaky habarlary bir ýerden beýleki bir ýere ýetirmek üçin hyzmat edipdir. Ýazuwyň bu görnüşi örän giň gerimde hem-de uzak wagtyň dowamynda ulanylypdyr. Piktografik ýazuwda takyk hadysalar, zatlar dogrusynda habar bermek aňsat bolsa-da, abstrakt düşüňjeleri aňlatmak örän kyn bolupdyr. Şu sebäpden hem ýazuwyň bu görnüşi adamyň ösen talaplaryna doly jogap berip bilmändir.

Ýöne, muňa garamazdan, piktografik ýazuwyň birentek şekilleri häzirki döwürde hem saklanyp galypdyr. Meselem, derwezede şekillendirilen itiň suraty howluda ýarak itiň bardygyny, binada şe-

killendirilen gaýçy bilen darak dellekhanany, güýçli tok enjamlarynda çekilen kelleçanak bilen süňkleriň suraty ölüm howpuny aňladýar. Adamyň haýsy dilde gepleýändigine garamazdan oňa düşünyändigini bu ýazuwyň artykmaç tarapydyr.

Wagtyň geçmegi bilen, piktografik ýazuw öz ornuny mümkinçiligi has uly bolan logografik ýazuwa berýär.

2. Logografik ýazuw. Ýazuwyň bu görnüşiniň ady «**logos**» – *pikir*, «**grafo**» – *ýazýaryn* latyn sözlerinden dörapdir. Jemgyýetiň ösmegi netijesinde, her bir predmetiň aňladýan düşüncesiniň şekili ýazuw hökmünde ýüze çykýar. Diýmek, çekilýän şekil bilen aňladylýan predmetiň arasynda logiki baglanyşygyň bolmagy zerurdyr. Şonuň üçin hem bu ýazuw *logografik ýazuw* diýlip atlandyrylýar. Meselem, iki elniň suraty – «*esger*» manysyny, bir elde naýza, beýlekisinde galgan bolsa «*uruşmak*» manysyny berýär. «*Görmek*» işligini bildirmek üçin iki gözüň suraty, «*ýöremek*» işligine bir aýagyň, «*ylgamaga*» iki aýagyň suraty çekilýär.

Ýazuwyň bu görnüşine *ideografiýa* hem diýilýär. Logografik ýazuwa köp adamyň düşünmezligi hem mümkindir. Ondan, esasan, bilimli adamlar, hat-ýazuw işleri bilen meşgullanýanlar peýdalanypdyr.

3. Bogun ýazuwy. Miladydan öňki ikinji müňýyllygyň ortalarynda we birinji müňýyllygyň başlarynda öňki ýazuwlara garanynda sadarak bolan täze ýazuw kemala gelipdir. Bu ýazuwda sözler hem-de gysga sözlemler bogunlary aňladýan belgiler arkaly bellenilipdir. Şol sebäpden hem ol *bogun ýazuwy* diýlip atlandyrylypdyr. Bogun ýazuwynyň hem özüne mahsus ýetmezçilikleri bolupdyr. Ol sözleri bir ýa-da iki bogundan ybarat bolan diller üçin amatlydyr. Beýle dillere hindi diliniň belli bir taryhy döwürlerdäki şiweleri degişlidir. Şu kemçiligi üçin hem bogun ýazuwy beýleki halklaryň arasynda giňden ýaýramandyr.

Ýöne ýazuwyň bu görnüşine degişli bolan hem-de «*pahna ýazuwy*» atlandyrylýan ýazuw görnüşini meşhurlyga eýe bolupdyr. «Pahna ýazuwyny» miladydan öňki dördünji müňýyllygyň ahyrynda Mesopotamiýada (häzirkirki Yrak döwletiniň çägi) ýaşan şumerler oýlap tapypdyrlar.

Ýazuw şekilleriniň myha ýa-da pahna meňzeşligi onuň «*myh ýazuwy*», «*pahna ýazuwy*» atlandyrylmagyna sebäp bolupdyr. «Pahna ýazuwy» miladydan öňki birinji müňýyllygyň ahyrlaryna çenli wawilonlylar, assiriýalylar, hetler, finikiýalylar tarapyndan ulanylyp gelnipdir. Bu ýazuwdan Urartu döwletiniň ilaty, parslar we beýleki halklar peýdalanypdyrlar.

«Pahna ýazuwy» piktografik ýazuwdan emele gelipdir. Ol ilkinji gezek italiýaly söwdaçär Pestro Çella Walle tarapyndan öwrenilipdir.

«Pahna ýazuwlarynyň» içinde iň köp ulanylany pars pahna ýazuwydyr. Bu ýazuw miladydan öňki V–IV asyrlara çenli Ahemeniler döwletiniň çäklerinde peýdalanypdyr. Pars pahna ýazuwyny goňşy döwletleriň halklary, şol sanda Orta Aziýa halklary-da ulanypdyr.

4. Harp ýazuwy. Ýazuwyň bu görnüşinde dildäki her bir sözleýiş sesine bir harp belgisi gabat getirilýär. Bu ýazuwyň taryhy finikiýalylar, siriýalylar tarapyndan döredilen samiý ýazuwyndan gaýdýar. Miladydan öňki VI–IV asyrlarda gadymy pars döwletiniň diwanlarynda döwlet ähmiýetli möhüm işler arameý dilinde alnyp barlypdyr we finikiýa elipbiýiniň arameý görnüşinden peýdalanypdyr.

Soň-soňlar bu elipbiýiň örän köp görnüşleri döräpdir. Şol görnüşleriň biri häzirki döwürde birentek halklar tarapyndan giňden ulanylýan arap ýazuwydyr. Miladydan öňki IV–III asyrlarda arameý elipbiýi eýran dillerinde gepleýän halklaryň arasynda giňden ýaýrapdyr.

Parfiýa ýazuwy hem şu ýol bilen peýda bolupdyr. Bu elipbiýiň esasynda soň sogdy, horezm we beýleki ýazuwlar döräpdir. Miladynyň VII–VIII asyrlarynda arap ýazuwy bu ýazuwlary gysyp çykarypdyr. Mundan başga-da, Eýranda we Orta Aziýada arameý ýazuwynyň esasynda awesta ýazuwy hem döredilipdir.

Ýewropada ýerli diller üçin grek ýazuwynyň dürli görnüşleri, latyn ýazuwy ulanylypdyr. IX–X asyrlarda grek golyazma elipbiýiniň bir görnüşü slawýan dilleri üçin uýgunlaşdyrylypdyr hem-de gadymy rus elipbiýi–krilissa döräpdir.

Ýazuwyň emele gelmegi adamzadyň taryhynda ägirt uly waka bolupdyr. Ynsan ýazuw arkaly wagty hem-de giňişligi ýeňip geçmegi başarypdyr. Adamzat taryhynda döredilen medeni gymmatlyklar, esasan, ýazuw arkaly nesillerden-nesillere geçirilýär.

Orta Aziýadaky gadymy ýazuwlar

Orta Aziýanyň bize mälim bolan iň gadymy halklary hasaplanýlan saklaryň we massagetleriň öz ýazuwlary bolupdyr. Günbatar Aziýanyň döwletleri bilen ykdysady hem-de medeni gatnaşyklaryň netijesinde Orta Aziýa arameý ýazuwy aralaşypdyr. Oňa çenli Orta Aziýada «pahna ýazuwyndan» peýdalanylýpdyr. Arameý ýazuwy «pahna ýazuwyna» garanyňda has sada bolup, takmynan, ýigrimi harpdan ybarat bolupdyr. Miladydan öňki III–II asyrlarda Horezm, Baktriýa, Parfiýa we Sogdy döwletlerinde arameý ýazuwynda kitaplar ýazylypdyr. Mundan başga-da, döwlet ähmiýetli diplomatik resminamalar hem şu ýazuwda resmileşdirilipdir. Bu döwletlerde grek ýazuwy hem belli bir derejede ulanylýpdyr. Arameý ýazuwynda hat sagdan çepi ýazylypdyr. Onda çekimli sesleri aňlatmak üçin harplar bolmandyr.

Gadymy döwürlerde we orta asyrlarda Orta Aziýanyň çäklerinde birnäçe ýazuw ulgamlary döräpdir. Bu ýazuwlar, esasan, aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Parfiýa ýazuwy. Miladydan öňki IV–III asyrlarda Parfiýa döwletiniň çäklerinde *parfiýa ýazuwy* ulanylýpdyr. Parfiýa döwletiniň paýtagty Nusay şäheri häzirki Aşgabat şäheriniň golaýynda ýerleşipdir. Bu döwlet Hazar deňziniň günorta-gündogar tarapyny öz içine alypdyr. Ol ýerde ýaşaýan halk parfiýa dilinde gepleşipdir. Parfiýa dili fonetikasynyň we grammatikasynyň özboluşlylygy bilen tapawutlanypdyr.

Parfiýa şalygynda ulanylan parfiýa dili we elipbiýi özboluşlylygy babatdan dilçi alymlaryň ünsüni özüne çekýär. 1948–1954-nji ýyllarda M. Ý. Massonyň ýolbaşçylygynda Parfiýanyň paýtagty Nusay

şäherinde geçirilen gazuw-agtaryşda tapylan toýun plitalaryň ýüzüne ýazylan 2000-den gowrak hojalyk resminamasy – parfiýa dili, elipbiýi barada dürli pikirleriň döremegine getirdi.

Parfiýa dili barada W. S. Rastorguýewa we Ý. K. Molçanowa «Eýran dil biliminiň esaslary» atly işde ýerleşdirilen «Parfiýa dili» atly uly görümlü, 85 sahypadan ybarat bolan ylmy derňewlerinde bu diliň fonetikasy, morfologiýasy barada düýpli pikirleri öňe sürýärler. Ylmy edebiyatlarda parfiýa dili eýran dilleriniň biri hökmünde demirgazyk-günbatar toparynyň orta eýran dillerine degişli hasap edilýär.

Alymlaryň tassyklamagyna görä, parfiýa diliniň ösüşini iki döwre bölmek mümkin: 1) irki, ýagny Nusaydan tapylan ýadygärlikleriň dili, 2) giçki, maniheý ýadygärlikleriň dili.

Parfiýa dili, takmynan, V–VI asyrlarda ulanylyşdan galypdyr diýlip çaklanylýar. Parfiýa elipbiýi barada gürrüň edilende onuň 22 harpdan ybarat bolandygy belenilip geçilmelidir. Parfiýa ýazuwynda çekimliler 3 jübüt görnüşinde ulanylypdyr, şol jübütdäki 6 harpyň 3-si uzyn, 3-si gysga aýdylypdyr, olar **a-a:**, **i-i:**, **u-u:**, mundan başga-da, diňe uzyn ýagdaýda ulanylýan **e:**, **o:** fonemalary bolupdyr.

Parfiýa ýazuwy arameý ýazuwyndan gelip çykypdyr. Arameý ýazuwyndan palmir, pars-araméý, nabateý, dörtburç ýehudy ýazuwlary döreýär. Pars-araméý ýazuwyndan horezm, pählewî, parfiýa ýazuwlary emele gelýär. Nusaydan tapylan hojalyk resminamalary miladydan öňki III–IV asyrlarda ideogramalary goşmak bilen parfiýa elipbiýinde ýazylan bolsa, miladynyň III asyryndan soňra ýazylan maniheý dini akymynyň resminamalarynyň ýazuwy fonetik ýazuwdadyr.

Nusaydan tapylan ýazgylardaky harplaryň görnüşleri miladydan öňki VI–III asyrlardaky «imperiyä» arameý hatyna meňzeş hasaplanýlsa-da, parfiýa elipbiýiniň özboluşly aýratynlyklary bolupdyr. Parfiýa elipbiýi düýpli öwrenilmegini talap edýän ylmy meseleleriň biridir. Hut şol elipbiýiň üsti bilen Ärsak döwrüniň ýazuw ýadygärlikleri, soňra bolsa sasanly ýazgylarynyň parfiýa görnüşleri döredilipdir.

2. Gadymy Horezm ýazuwy. Miladydan öňki IV asyryň ikinji ýarymynda Horezm Ahemeni döwletiniň düzüminden çykyp özbaş-

dak döwlet hökmünde kemala gelýär. Şol döwürden başlap arameý elipbiýiniň esasynda gadymy horezm ýazuwy döredilipdir. Belli taryhçy alym A. Ýazberdiýewiň «Türkmenistan dünýä medeniýetiniň gadymy ojagydyr» atly kitabynda belleýşi ýaly, miladydan öňki IV asyrdan tä miladynyň XII asyryna çenli bolan aralykda, ýagny bir ýarym müň ýyldan hem gowrak wagtyň dowamynda gadymy horezm dili we horezm haty döwletiň esasy resmi aragatnaşyk serişdeleri hökmünde ulanylypdyr. Diýmek, gadymy horezm ýazuwy XII asyra çenli peýdalanylypdyr.

3. Oguz-run a ýazuwy. Miladynyň VI asyrynyň ortasynda (552-nji ýylda) Merkezi Aziýada Oguz soltanlygynyň döremegi netijesinde oguz-run a ýazuwy döredilipdir. Oguz-run a ýazuwynyň elipbiýinde 38 sany harp bolup, olaryň 8 sanysy çekimli sesleri aňladypdyr. Bu ýazuwda sogdy we arameý ýazuwlarynyň käbir alamatlary gabat gelipdir. XVII asyrdan başlap dünýä alymlary run a ýazgylaryny okamagyň usullaryny agtaryp başlapdyrlar. Bu möhüm açyş 1893-nji ýylda daniýaly meşhur dilçi Wilgelm Tomsen tarapyndan amala aşyrylypdyr. Run a ýazgylaryny oguzlaryň gadym we irki orta asyrlar döwürlerinde ýaşan sebitlerinde döredilen ýazuw ýadygärlikleri hasaplamak bolar. Oguz-türkmen medeni mirasynyň aýrylmaz bölegi bolan run a ýazgylaryny türkmen edebiýatynyň ilkinji eserleri hökmünde öwrenmek maksadalaýykdyr.

4. Awesta ýazuwy. Aleksandr Makedonskiniň imperiýasy ýykylandan soň Orta Aziýada Parfiýa, Horezm döwletleri öz häkimliklerini gaýtadan dikeldipdirler. Eýranda sasanlylar nesilşalygy häkimiýet başyna gelip, özleriniň gadymy mukaddes kitaby bolan «Awestany» dikeltmäge girişipdir.

Mälim bolşy ýaly, on iki müň sany öküziň hamyna ýazylan bu kitaby Aleksandr Makedonskiň öz ýurduna alyp gidipdir. Onuň belli bir bölegi bilen öz filosoflaryny tanyşdyryp, galanlaryny bolsa ýok edipdir.

«Awestanyň» ýazylan hatyny hiç kimiň okap bilmeýändigini, ony bilýänleriň hem eýýäm dünýäden ötenligi sebäpli, kitaby gaýtadan dikeltmek mümkin bolmandyr. Şeýlelikde, IV asyryň 40-njy ýylla-

rynda «Awestany» gaýtadan dikeltmek maksady bilen, täze ýazuw döredilipdir, ol ýazuw taryha «Awesta ýazuwy» ady bilen giripdir. Soň bu ýazuw pählewi ýazuwy bilen bilelikde ýerli halk tarapyndan ulanylyp başlanylýpdyr. Awesta ýazuwynda uzyn we gysga çekimliler grek ýazuwyndaka meňzeş ulanylýpdyr. Bu ýazuwy ýörite öwrenen alymlaryň pikirine görä, awesta elipbiýi ortapars elipbiýiniň esasynda döredilip, ondaky 20 harpyň sany 46 harpa çenli artdyrylypdyr, olaryň 14-si çekimli sesleri aňlatmak üçin niýetlenilipdir. Ol VII asyra – araplar gelýänçä peýdalanylýpdyr.

5. Uýgur ýazuwy. Bu ýazuw sogdy ýazuwynyň bir görnüşi bolup, oguz-runa ýazuwlary bilen bilelikde peýdalanylýpdyr. Mongollar XIV–XVI asyrlarda mongol diliniň özboluşly aýratynlyklaryny hasaba alyp, uýgur ýazuwyna özgertmeler girizipdirler hem-de mongol ýazuwyny döredipdirler. Soň uýgur we mongol ýazuwlarynyň esasynda manžur, oýrot, burýat dilleriniň ýazuwlary döredilipdir.

Umuman, Orta Aziýa halklary, şol sanda türkmen halky hem gadymy döwürden bäri birnäçe döwletleri döredip, olarda dürli ýazuwlary ulanypdyrlar.

Türki dilli golýazmalar hakynda maglumatlar

Türki dillerde döredilen golýazmalar juda giň geografik çäkleri öz içine alýar. Oňa Orta Aziýa, Günbatar Sibir, Ural, Wolga derýasynyň kenar ýakalary, Demirgazyk Kawkaz, Krym, Türkiýe, Eýran, Owganystan, Päkistan, Hindistan, Müsür, Yrak, Siriýa, Bolgariýa we ş.m. onlarça ölkeler degişlidir. Bu golýazmalar türki dilleriň birenteginde, şol sanda türkmen, tatar, başgyrt, gazak dillerinde ýazylypdyr.

Taryhyň dowamynda Orta Aziýanyň çäkleriniň özgerip durandygy sebäpli, bu ýerde döredilen golýazmalaryň hem edil häzirki döwürdäkiden giň çäklere degişlidigini belläp geçmek gerek.

Arap elipbiýinde döredeilen türki dilli golýazmalaryň iň gadymysy XI asyra degişli bolup, ol **Ýusup Has Hajybyň** «*Gut etgu bilig*» (Bagt getirýän bilim) atly eseridir. Ol golýazma 1069–1070-nji

(462-nji hijri) ýyllarda ýazylypdyr. Bu eseriň bize gelip ýeten nusgasy XIII asyrdaky göçürilipdir. Ondan soňky golýazma meşhur dilçi **Mahmyt Kaşgarlynyň** «*Diwany lugat et türk*» (Türki dilleriň diwany) atly sözlügi bolup, ol 1073–1074-nji (466-njy hijri) ýylda düzülipdir. Sözlügiň in gadymy golýazmasy 1266-njy (664-nji hijri) ýylda göçürilipdir.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar institutynda saklanylýan türkmen dilindäki golýazmalarýň in gadymlarynyň biri Nusaýda ýaşan Salar baba Gulaly ogly tarapyndan 1556-njy ýylda (963-nji hijri) ýazylan «Taryh» kitabydyr. Salar babanyň öz eli bilen ýazan bu kitaby diňe bir türkmen halkynyň däl, eýsem goňsy halklaryň taryhyny beýan edýänligi bilen has-da gymmatlydyr. Bu institutyň golýazmalar hazynasynda entek şol şahyryň özüniň ýaşap ýören döwründe göçürilenleri hem bar. Nurmuhamet Andalybyň 1228-nji bukjada saklanylýan «Ýusup–Züleyha» dessanynyň golýazmasy 1710-njy (1122-nji hijri) ýylda Muhammet Hüseyin weledi Abdyrahman nohury tarapyndan göçürilipdir.

Türki dilli golýazmalarýň in köp ýazylan döwri XVIII–XIX asyrlara degişlidir. XI–XIII asyrlara degişli golýazmalarýň sany az bolup, munuň sebäbi, türki dilli golýazmalarýň köpüsiniň ýok bolup gitmegi hem-de bu döwürde golýazmalarýň, esasan, arap we pars dillerinde döredilendigi bilen düşündirilýär.

Orta Aziýadaky ilkinji golýazmalarýň biri **Hoja Ahmet Ýasawynyň** (1166-njy ýylda (562-nji hijri) aradan çykan) «*Hikmetleridir*». Şygyr görnüşinde ýazylan bu hikmetler şol döwürde diwan şekiline getirilip, türki dilde gepleýän halklaryň arasynda giňden ýaýrapdyr. Hoja Ahmet Ýasawynyň «Hikmetleriniň» golýazma nusgalary Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar institutynda onlarça, şol sanda 4653, 6094, 6089-njy bukjalarda saklanylýar. 2010-njy ýylda Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň guramagynda «Hoja Ahmet Ýasawy we Gündogaryň sopusylyk edebiýaty» atly halkara maslahatyň geçirilendigini hem belläp geçmek gerek. Şol Halkara maslahatda Hoja Ahmet Ýasawynyň «Hikmetleriniň» dürli ýurtlarda saklanylýan golýazma nusgalary hakynda

maglumatlar berildi. Täjigistan Ylymlar akademiýasynyň Gündogar golyazmalar gaznasynda bu eseriň dört sany nusgasynyň 8081, 408/2, 987/1, 225/1 belgili bukjalarda saklanylýandygy ýüze çykarylady.

Türki dilli golyazmalaryň hatarynda meşhur alym **Mahmyt Zamahşarynyň** (1075–1144) Horezm şasy **Abulmuzaffar Atsyznyň** (1127–1156) haýyşy boýunça ýazan «*Mukaddymatul-edeb*» (Dil bilimine giriş) atly sözlüginde görkezmek bolar. Bu iş arapça-parsça-türkmençe sözlügi öz içine alyp, türk dilleriň grammatikasyna degişli gymmatly maglumat berýär. «*Mukaddymatul-edeb*» birnäçe gezek gaýtadan göçürilipdir. Onuň bize belli bolan iň gadymky nusgasy 1492-nji ýylda (989-njy hijri) Buharada göçürilipdir diýlip bellenilýär.

Türkmenistan YA-nyň Milli golyazmalar institutynda Mahmyt Zamahşarynyň eserlerini özünde jemleýän golyazmalaryň ençemesi bar. Olaryň köpüsi «*Mukaddymatul edep*» kitabyňy öz içine alýar. Kitap baş bölümden ybarat bolup, onuň üçünji hem-de dördünji bölümleriniň özbaşdak işler hasaplanylýan ýerlerine-de duş gelmek bolýar. «*Mukaddymatul edebiň*» dördünji bölümi Milli golyazmalar institutyňyň 1870-nji bukjasyndaky golyazmanyň 1a-32b aralygynda ýerleşýär. Bu nusga 1892-nji ýylyň 2-nji martynda (1309-njy ýylyň Remezan aýy) göçürilip tamamlanylýpdyr. 1300-nji bukjada hem bu bölümden bölek bar. Ol nusga 1874-nji (1290-njy hijri) ýylda göçürilipdir.

XII asyryň ahyrynda XIII asyryň başynda ýaşap geçen **Süleýman Bakyrhanynyň** (halkyň arasynda **Hekim ata** ady bilen meşhur) golyazmalary-da Orta Aziýada döredilen golyazmalaryň irkilerine degişlidir. Onuň «*Bakyrhan kitaby*», «*Bibi Meryem kitaby*», «*Ahyr-zaman kitaby*» ýaly eserleri bardyr. Bularyň golyazmasy asyrlaryň dowamynda halkyň arasynda giňden ýaýrapdyr. Türkmenistanyň Milli golyazmalar institutynda saklanylýan 4200, 4106-2, 4107-2, 5930-njy bukjalarda Bakyrhanyna degişli eserlerden bölekler bar.

1220-nji ýylda Horezm mongollar tarapyndan basylyp alynýar. Bu döwürde Rabaty-oguzlyk diýen ýerde ýaşan **Nasreddin Burhaneddin Rabguzy** atly ylymly adam 1310–1311-nji ýyllarda (710-njy hijri) «*Kysasy Rabguzy*» (Rabguzyň kyssalary) atly eseri ýazypdyr. Bu eser türkologiýa ylmynda «*Kysasyl enbiýa*» (Pygamberleriň kys-

sasy) ady bilen meşhurlyk gazanypdyr. Rabguzynyň eseriniň golýazma nusgalary dünýäniň dürli künjegine ýaýrapdyr. Alymlar «Kysasy Rabguzynyň» iň irki nusgasy hökmünde Britan muzeýindäki nusgany belleýärler. Rabguzynyň eserleriniň golýazma nusgalaryna Sankt-Peterburg, Daşkent, Baku, Kazan, Pariž ýaly şäherleriň golýazmalar hazynalarynda hem gabat gelinýär. Türkmenistan YA-nyň Milli golýazmalar institutynda hem bu eseriň daşbasma we golýazma nusgalarynyň 20 töweregi saklanýar.

Arap elipbiýinde türki dilde döredilen golýazmalar ýazuwly edebiýatyň ösmeginde örän uly ähmiýete eýe bolupdyr. Golýazmalaryň toplanymagy netijesinde kitaphanalar döräpdir. Seljuklar we Horozmşalar döwründe Merwde hem-de Köneürgençde gurlan kitaphanalarda münlerçe golýazma bolupdyr. Meşhur arap geografy **Ýakut ibn Abdylly er-Rumy al-Hamawy** seljuklar döwründäki Merw kitaphanalary hakynda şeýle ýazyypdyr: «Men Merwden 616-njy (1219-njy milady) ýylda, onuň iň oňat halyndaka çykyp gaýtdym. Men Merwde ömrümiň üç ýylyny geçirdim, ol ýerde hiç bir kemçiligi görmedim. Eger mongol-tatarlaryň çozuşlary zerarly bu ýurt derbi-dagyn edilmedik bolsady, onda men onuň ilatynyň sypaýylygy, mylakatlylygy, mähremligi üçin hem-de ylymlaryň esasy pudaklaryna degişli köp sanly kitaplaryň saklanýandygy sebäpli, tä ömrümiň ahyrky günlerine çenli ol ýerden (Merwden) gaýtmazdym. Men ondan çykyp gaýdanymda bu ýerde on sany kitaphana bardy. Men bütin dünýä aýlanyp, şular ýaly baý we ajaýyp kitaphanalary görmedim. Şolardan iki kitaphana has-da ünsümi özüne çekdi. Olaryň birine *Aziziýe kitaphanasy* diýilýär. Ony **Azizeddin Abu Bekir Atik ez-Zinjany** atly adam gurupdyr. Ol Soltan Sanjaryň köşgünde uly abraýdan peýdalanypdyr. Aziziýe kitaphanasynda 12000 (on iki müň) kitap bar ekeni. Beýleki kitaphana *Kemaliýe kitaphanasydyr*. Bu adyň nireden emele gelendigini bilmeýärim. Merwde **Şeref al-Mülk Mustafa Abu Seýit Muhammet ibn Mansuryň** medresesi we onuň kitaphanasy hem bar. Mundan başga-da **Nyzam al-Mülk al-Hasan ibn Yshagyň** medresesi we kitaphanasy-da bar. Ýene iki kitaphana bolup, olaryň biri **as-Samana** degişli, beýleki kitaphana **Amydiýe** medresesinde ýerleşýär. Başga

bir medrese bolsa wezir **Mej al-Mülk** tarapyndan gurlupdyr. Şol ýerde *Hatunyýe kitaphanasy* hem bar. Mundan başga-da *Dumariýe kitaphanasy* hem özüniň kitaplary bilen meşhurdyr. Ondan kitap almak aňsatdy. Bu kitaphanadan alnan 200-den köpräk kitap meniň öýümde mydama bolardy. Men Merwiň kitaphanalaryndan peýdaly maglumatlary alyp, heziller ederdim. Meniň kitaba bolan söýgim tutuş şäheri unutmaga mejbur edýärdi. Olar meniň ünsümi, hatda maşgalamdan we çagalarymdan hem sowýardy. Men kitabymyň («Mujam al-buldan») köp maglumatlaryny şol kitaphanalardan aldym».

Orta Aziýada döredilen golýazmalar, şol sanda türkmen dilinde ýazylan golýazmalar 1895-nji ýylda Aşgabatda Zakaspi oblast jemgyýetçilik kitaphanasynyň döredilmegi bilen bir merkeze toplanyp başlaýar. Bu kitaphanada golýazmalary saklamak hem-de öwrenmek üçin ýörite bölüm döredilýär. 1928-nji ýylda Türkmen medeniýeti institutynyň döredilmegi netijesinde golýazmalary, folklor materiallaryny toplamak babatda ýörite ylmy saparlar guralýar.

SSSR Ylymlar akademiýasynyň ýardamy bilen, 1929-njy ýylda Türkmen medeniýeti institutynda edebi, medeni mirasy öwrenmek üçin ýörite iş topary döredilip, oňa gündogary öwreniji meşhur alym **A. N. Samoýlowiç** ýolbaşçy belenilýär. İş toparynyň düzümine **A. Ý. Fersman, W. W. Bartold, A. Ý. Ýakubowskiý** ýaly görnükli alymlar girýär.

Ylmy saparlar netijesinde toplanylan golýazmalar hem-de daşbasma kitaplar Türkmen medeniýeti institutynyň kitaphanasynda saklanýlar. 1932-nji ýylda golýazmalar Türkmen ylmy-barlag institutynyň kitaphanasyna, 1941-nji ýyldan başlap SSSR Ylymlar akademiýasynyň Türkmenistan bölüminiň kitaphanasyna geçirilýär. 1951-nji ýylda Dil we edebiyat institutynyň döredilmegi netijesinde onuň düzüminde golýazmalar bölümi açylýar. Golýazmalar şol döwürde Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Merkezi ylmy kitaphanasynda saklanylypdyr.

Golýazmalar bölümi 1992-nji ýylyň 5-nji ýanwaryndan başlap, Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Golýazmalar bölümi hökmünde özbaşdak işläp başlaýar. 1993-nji ýylyň 15-nji martynda Türkmenistanyň Milli golýazmalar instituty döredilýär.

Häzir Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golyazmalar institutynda türkmen dilindäki golyazmalar bilen bilelikde arap, pars we beýleki dillerde ýazylan golyazmalaryň müňlerçesi saklanylýar.

Köne türkmen elipbiýi

Harplaryň ady	Harplaryň aňladýan sesi	Harplaryň ýazylyşy			
		Harp birikmesiniň ahyrynda	Harp birikmesiniň ortasynda	Harp birikmesiniň başynda	Özbaşdak ýagdaýda
elip	a, ä, e	ا	-	-	ا
bi	b	ب	ب	ب	ب
pi	p	پ	پ	پ	پ
ti	t	ت	ت	ت	ت
si	s	س	س	س	س
jim	j	ج	ج	ج	ج
çim	ç	چ	چ	چ	چ
hi	h	ح	ح	ح	ح
hy	h	خ	خ	خ	خ
dal	d	د	-	-	د
zal	z	ذ	-	-	ذ
re	r	ر	-	-	ر
ze	z	ز	-	-	ز
že	ž	ژ	-	-	ژ
sin	s	س	س	س	س
şin	ş	ش	ش	ش	ش
sat	s	ص	ص	ص	ص
zat	z	ض	ض	ض	ض
ta(ý)	t	ط	ط	ط	ط
za (ý)	z	ظ	ظ	ظ	ظ
áyn	-	ع	ع	ع	ع
gaýn	g	غ	غ	غ	غ
fi	f(p)	ف	ف	ف	ف

kap	k	ق	ق	ق	ق
käp	k	ك	ك	ك	ك
gäp	g	گ	گ	گ	گ
lam	l	ل	ل	ل	ل
mim	m	م	م	م	م
nun	n	ن	ن	ن	ن
waw	w, u, ü, o, ö	و	-	-	و
alahy	h, ä, e	ه	ه	ه	ه
ýya	ý, y, i	ی	ی	ی	ی
güñkäp	ň	نگ	نگ	نگ	نگ

Köne türkmen ýazuwynyň görnüşleri

Köne türkmen ýazuwynyň esasynda arap elipbiýi ýatýar. Arap elipbiýi Türkmenistanyň çäklerine araplaryň yslam dinini ýaýratmak maksady bilen eden ýörişleriniň netijesinde aralaşýar. Gadymy Müsür ýazuwy arap ýazuwynyň gelip çykyşynyň ilkinji çeşmesi hasaplanylýar. Bu ýazuwyň esasynda *finikiýa ýazuwy* emele gelýär. Finikiýa ýazuwuny emele getiren halk Finikiýa ülkesinde we Liwan dagynyň eteginde ýaşapdyr. Olar söwda aragatnaşyklary sebäpli, Müsür döwleti bilen ýakyn aragatnaşyk saklapdyrlar. Finikiýalylar Müsür ýazuwynyň 15 harpyny alyp, oňa özgertmeler girizip hem-de başga harplary goşup finikiýa ýazuwuny döredipdirler. Şol ýazuwdan iki şaha *musnat* we *arameý ýazuwlary* ýaýrapdyr.

Arameý we musnat ýazuwlary Arabystan ýarym adasynyň güňortasynda ýaşan samiý halkynyň ýazuwydyr. Bu ýazuwlar gadymy araplaryň ilkinji ýazuwy hasaplanylýar. Samudiý, Sefewi, Lahýany ýazuwlary onuň şahalarydyr. *Arameý ýazuwy* çalt rowaçlanyp, ýarym adanyň töweregindäki döwletler bolan Siriýa, Iordaniýa, soňra Yraga aralaşdy. Miladynyň 270-nji ýylynda *nabatý ýazuwy* emele geldi. Kuba ýazuwy ýüze çykýança nabaty ýazuwyndan – *hiriý, hijazy, nimara, zeyit hyran ýazuwlary* döredi. *Nimara ýazuwy* Hyra şäheriniň golaýyn-

daky Duruz dagynyň eteginde ýaşayan halkyň ýazuwy hasaplanylýar. Onuň ýüze çykyş senesi miladynyň 323-nji ýylyna degişlidir.

Zeyit ýazuwy Ýefrat derýasynyň boýunda ýaşan halkyň ýazuwydyr. Bu ýazuw 512-nji ýylda döräpdir. *Zeyit ýazuwynyň* esasynda 568-nji ýylda hyran ýazuwy, ondan soňra bolsa makalyý haty kemala gelýär.

Makalyý haty kufiý haty ýaly gadymy hatlaryň biri bolup, harplarynyň dogry çyzyklylygy bilen kufiý hatyndan tapawutlanýar. VII asyrdan başlap, makalyý haty öz ornuny arap ýazuwynyň iň gadymysy hem-de iň meşhury hasaplanylýan kufiý hatyna berdi.

Kufiý hatynyň harplary towlamly, nokatsyz bolup, gadymy arap ýazuwynyň bir görnüşidir. Kufiý hatyny öwrenen alymlar onuň bezeg işlerinde giňden peýdalanylandygyny belleýärler. Kufiý ýazuwy X asyra çenli örän giň ýaýrapdyr. Şondan soň ol öz ornuny ýuwaş-ýuwaşdan nash we süls ýazuwlaryna beripdir.

Makalyý we kufiý ýazuwlarynyň esasynda arap ýazuwynyň 6 görnüşi ýüze çykdy. Olara – *muhakkak, süls, nash, tawik, reyhanyý, rykga* hatlary degişlidir.

Häzirki zaman alymlary şu sanalan 6 görnüşiň üstüne talyk hatyny hem goşup, hatlaryň görnüşleriniň sanyny ýedä ýetirýärler. Ýöne bu hat, köplenç, pars diliniň tekstlerini ýazmak üçin niýetlenilendir. Häzir *talyk* görnüşi *nesh* görnüşi bilen goşulyp, *nestalyk haty* döredilipdir. *Nestalyk hatynda*, köplenç, pars we türki diliniň tekstleri ýazylýar. Köne türkmen ýazuwynyň hem esasy ýazylyan görnüşi *nestalykdyr*. Hatdatlar arap hatynyň görnüşlerini tараşlap, täze-täze hat görnüşlerini döredipdirler. Hatşynas alymlaryň işlerinde ýüzden gowrak hat görnüşleri hakynda maglumatlar berilýär. Biz şulardan iň möhümleri hasaplanylýan hem-de türkmen dilindäki edebi miraslarymyzy ýazmakda ulanylan ýazuw görnüşleri hakynda maglumat bermegi makul bildik.

Kufiý haty. Bu hat VII asyrdan Kufa şäherinde döredilendigi üçin oňa «kufiý haty» diýlip at berlipdir. Kufa şäheri gurlandan soň Hiýaranyň, Şamyň, Medinäniň alymlary Kufa şäherine ýygnanypdyr. Ylymda ýokary derejelere ýetilmegi bilen hat ýazuwy, kitap ýazmak-

da hem uly üstünlikler gazanylypdyr. Bu ýazuw X asyra çenli dowam edip, ýuwaş-ýuwaşdan nesh ýazuwy bilen çalyşyrylypdyr. XIV asyrdaky kufiý ýazuwy bezeglerde, zikge işlerinde ulanyldy.

Muhakkak ýazuwy. Muhakkak ýazuwy arap ýazuwlarynyň nusgawy altylygyna girýän görnüşleriniň biridir. Bu ýazuw tärinde harplar tekizdir. Dik çyzykly harplar juda uzyn ýazylyp, olaryň uçlary inçe bolupdyr.

Reýhany haty. Reýhany haty muhakkak ýazuwynyň esasynda emele gelipdir. Muhakkak we reýhany hatlarynyň ussady Ibn Bawwap hasaplanylýar. Reýhany – owadan ýazuw usuly bolup, aýlanma şekilli harplar süls hatyna garanda ýatygrak, «waw», «re», «mim» harplary dikrāk ýazylýar. Reýhany ýazuwy sahypalaryň bezeginde we doga kitaplary düzülende ulanylypdyr.

Süls haty. Süls – haýsydyr bir zadyň üçden bir essesi, üçünji bölegi diýmeklikdir. Ýazuw usulynda harplaryň burumynyň dogry çyzyga barabarlygy üçden bir ýa-da altydan bir ölçege laýyk getirilýär. Bu ýazuwda «elip», «dal», «lam» harplary has owadan ýazylýar. «Waw», «re» harplary nepis burma bilen aýlanylýar.

hatynda hem örän köp golyázma eserleri döredlilipdir. Ata-babalarymyz tarapyndan eserleriň köpüsiniň nesh we nestalyk hatynda ýazylandygy sebäpli, bu hat täriini çuňňur öwrenmeklik zerur bolupdyr.

ا ب ج د ر ز س ص ط
 ع ف ق ك ل م ن
 ن و ه ه ه ل ا ي ء لا
 ذِيَوَانُ الْخَطِّ الْعَرَبِيِّ

Orta Aziýa halklary gadymy döwürlerden bäri nestalyk hatyna has köp üns beripdirler. Soňlugy bilen nesh hat görnüşi çap işlerinde ulanylyp, neşir etmekte işjeň häsiýete eýe bolupdyr. Hatyň bu görnüşiniň aýratyn tarapy onda harplaryň dik bolmagy, harplaryň görnüşleriniň (harp birikmeleriniň başyndaky, ortasyndaky, ahyryndaky) üýtgeşsiz bolmagy bilen häsiýetlendirilýär. Şunuň bilen birlikde hem hatyň bu görnüşini öwrenmek aňsatdyr. Nesh hat usulyny öwrenen talyp basma ýazgylary aňsatlyk bilen okap biler, şeýle-de ýuwaş-ýuwaşdan nestalyk hatyny okamaga geçer.

Talyk haty. Talyk, ýagny asylyp duran, ildirilip goýlan ýazuw usuly bolup, XIV asyryda emele gelipdir. Onuň esasynda ryka hatyndan gelip çykan hat usuly ýatýar. Bu ýazuw resmi we şahsy hat ýazuwynda giňden peýdalanylýar. Talyk haty ýazylanda harplaryň ýokarysy çepe gyşaran halda ýazylýar.

ا ب ج د ر ز س ش ص ط
 ع ف ح ق ك ل
 م ن و ه ه ه ي ء
 ر س و ا ن ا ك ن ط ا ل ع ر ب ي

Talyk hatyna nesh hatyndan birtopar belgiler goşulyp, nestalyk haty diýlip atlandyrylypdyr. Türkmen nusgawy edebiýatynyň eser-

leriniň köpüsi nestalyk hatynda ýazylandyr. Şol sebäpden hem nestalyk hatyny düýpli bilmek geçmiş mirasymyzy öwrenmekde uly goldaw berer.

Köne türkmen ýazuwynda ulanylan esbaplar we çeper ýazuw

Türkmen halkynyň gymmatly hazynasy bolan golýazma kitaplaryny döretmäge dürli görnüşli, ölçegli, reňkli, ýokary hilli kagyzlary öndürýän, syýa ýasaýan ussalar, haty ýokary çeperçilkde, uly ussatyk bilen göçürüp bilýän hatdatlar, golýazmalaryň içki bezeglerini, nagyşlaryny ýerine ýetirýän bezeyji suratkeşler, altyn çayyýjylar, golýazmany ownuk surat bilen bezeyän nakgaşlar, şeýle hem dürli görnüşli sahapdyr, jiltleri taýýarlaýan sahapçylar gatnaşypdyrlar. Orta asyrlarda okyjylar kitabyň owadanlygyna, onuň ýazylyşyna örän uly üns beripdirler. Olar owadan ýazylan, bezelen kitaplary, golýazmalary ýygnap, öz öýlerinde kitaphana döredipdirler.

Arap haty bezeg işlerinde hem giňden ulanylypdyr. Türkmenistandaky ýadygärliklerde çeper ýazuwyň bezeg görnüşindäki nusgalary köp duş gelýär. Hatyň çeper bezeg hökmünde ulanylmagy netijesinde, ol pullara, matalara, halylara, ýaglyklara, gap-gaçlara, agaç gapylara hem ýazylypdyr. Golýazmalaryň başynda, her babyň önünde eserleriň atlary ýazylanda harplar örän sünnälenilipdir. Harplaryň ýazylyşy, şygryýetde birnäçe manyny beripdir. Mysal üçin, şygryrlarda harplar suratlandyрма hökmünde ulanylypdyr. «Elip» « | » syratlylygy, dikligi, «dal» « د » harpy ýagdaýy pes, garran adamyň göwresini, «sin» «س» harpy owadan dişleri, «nun» « ن » harpy gözleri, «lam-elip» «ل» harpy iki örüm saçy aňladypdyr.

Araplarda esasy ýazuw materialy papirus, pergament kagyzyndan ybarat bolupdyr. Gymmat düşýändigine garamazdan geçiniň, uly mallaryň, keýigiň derisi gaýtadan işlenilip ulanylypdyr. Papirus, esasan, Müsürde ösüpdir. Ol hijri ýylynyň başky üç asyrynda ýazuw materialy bolup hyzmat edipdir. IX asyrdan Hytaýdan getrilýän

kagyzyň köpelmegi bilen papirusyň ulanylyş çägi daralypdyr. X asyryň ortalarynda Siriýada we Yrakda kagyž önümçiligi giňden ýola goýlupdyr.

Golýazmalar dürli görnüşlerdäki kagyžlara ýazylypdyr. Kagyžlar üç görnüşde bolupdyr. Kagyzyň birinji görnüşü ýüpegiň galyndysyndan alnyp, galyň, sary reňkdedir. Ikinji görnüşdäki kagyž ýüpekden we kendirden alynýar hem-de ýokary hilli, berk bolýar. Kagyzyň üçünji görnüşü esgi-nah matadan ýasalyp, ýalpyldawuk, ýukadyr.

«Kagyž almak üçin ýüpegiň, kendiriň, kenebiň, zygyryň hem-de esgi-nah matanyň süýümleri suw degirmeniniň çarhy we agaç soky daşynyň kömegi bilen owradylyp, kül ýaly ýagdaýa getirilýär. Emele gelen kulkäni suwa garyp, bulamaga meňzeş garyndy alnypdyr. Ol garyndyny birnäçe gün saklap, agaçdan edilen gamyş torly çarçuwa galybyň kömegi bilen susup alyp silkipdirler. Ussa galyby silkende ownuk süýümler biri-birine ýapyşyp, kagyž tagtalaryny emele getiripdir. Şol kagyž tagtalary guradyp, desse görnüşinde daňypdyrlar. Dessede 24 kagyž tagtasy bolupdyr» (Ý.Mämmedow, Kitap sungatymyzyň gözbaşy, «Edebiýat we sungat» gazetini, №41, 2005-nji ýylyň 7-nji oktýabry).

Golýazmalary ýazmak üçin ulanylýan kagyžlar ilkibaşda dürli reňklere boýalypdyr. Kagyzyň reňkleniliş usuly hem-de reňkiň taýýarlanylýşy örän çylşyrymlydyr. Şonuň üçin reňkli kagyžlar çeper bezeglere baý bolan golýazmalarda ulanylýpdyr. Kagyž reňklemek üçin dürli ösümlük boýaglary peýdalanylýpdyr. Tut agajynyň, naryň gabygyndan sary boýag, saflo (guşgonmaz) güllerinden gyrmızı boýag, sofora güllerinden sary boýag, zagpyran güllerinden gök boýag alnypdyr. Meselem, kagyzy gyzyl reňke boýamak üçin guşgonmaz atly ösümligiň sary gülleri ýygnalyp, ýukajyk nah mata düwüp, onuň sary reňkini aýyrmak üçin üstüne suw sepipdirler. Sary reňk suw bilen ýere akypdyr. Soňra gülleri kölegede guradyp, oňa biraz aşgar goşup, gowy garyp, ýene-de düwünçege düwüp onuň üstüne suw sepip goýupdyrlar. Şonda gaba gyzyl ergin akypdyr. Şol boýaga kagyž tagtalary batyryp, ýarym günläp saklapdyrlar. Reňklenen kagyžlar kölegede guradylypdyr. Kagyzy ýalpyldawuk hem-de tekiz etmek üçin

oňa petli ýelim çalnyp, balykgulak bilen sürtülipdir. Ýalpyldadylan kagyza hat ýazmak ýeňil hem amatly bolupdyr.

Adaty golýazmalar, esasan, çal reňkli kagyzlara ýazylypdyr. Bu kagyžlar Orta Aziýanyň merkezi şäherlerinde öndürilipdir. Ýewropada öndürilen kagyzlara ýazylan türki dilli golýazmalara hem duş gelmek bolýar. Ýöne olar az sanlydyr, şeýle-de XIX asyryň ikinji ýarymyna we XX asyryň başlaryna degişli golýazmalardyr.

Hatdatlaryň hat ýazmak üçin ýörite gurallary bolup olara: syýa çüýşe, gaýçy, galam artýan pyçak, galam degişlidir.

Golýazmalar gamyş galamda ýazylypdyr. Galamy taýýarlamak uly tejribe we ukyp talap edipdir. Galam ýasamak üçin orlup alnan gamyş suwa salnyp goýlupdyr. Suwda belli bir wagt goýlandan soň gamyş guradylypdyr hem-de daşy düzlenilipdir. Onuň bir uýy gyýaklygyna kesilipdir we ýiteldilipdir.

Golýazmalaryň örän nepis ýazylmagy üçin galamyň ujunyň dogry çykarylyşyna uly ähmiýet berlipdir. Galamyň uýy çykarylyp, taýýar edilenden soň, onda hat ýazylyp görülpdir. Eger galam bilen goýlan nokat kagyžda dargap gitmän, romb halyny saklap galsa, galam hat ýazmak üçin taýýar hasaplanylupdyr.

Orta Aziýaly we Horasanly hatdatlar golýazmalary ýazmak üçin ýörite syýa ulanypdyrlar. Syýa aşgaryň we syýa hozunyň garylyp erdilmeginden ýasalypdyr. Uzak wagtlaý solman saklanyp bilýän gara we reňkli syýalary taýýarlamagyň düzgünleri örän çylşyrymly bolup, dürli maddalary öz içine alypdyr. Syýanyň düzümine suwuk ýelim, syýa hozy, ýakylan kuporos, suwuk hyna, suwuk usma (reňk berýän ösümlük), syçratgynyň kökünden alnan şire we beýleki maddalar giripdir.

Syýany taýýarlamak üçin pagtadan işilip ýörite pelte edilipdir we ol ýagly çyranyň içine goýberilip, peltäni ýakypdyrlar. Çyranyň ýalnynyň üstüne kúýze bölekleri goýlupdyr. Birnäçe wagtdan kúýze böleklerine gurum ýygnanypdyr. Şol gurumy guş ýelegi bilen ýygnap, ony ýazylan hamyryň üstüne goýup, hamyry gutap görünüşinde ýasap we ýowşanyň közüne bişiripdirler. Gyzgynyň täsirinde gurumyň düzümindäki ýaglar dargap gidipdir. Ýagsyz guruma deň möçber-

däki agrama laýyklykda akasiýa agajynyň şepbiginiň suwly erginini goşupdyrlar hem-de emele gelen garyndyny farfor gabynda sokynyň daşy bilen owradyp garypdyrlar. Soňra zägi ýakyp, ony bägüliň suwuna garyp eredýärler we ony syýa erginine goşýarlar. Syýanyň içine pisse agajyndan alynýan gök boýag hem garylýpdyr. Alnan garyndy belli bir wagt saklanylandan soň arassalanylýp gaýnadylypdyr. Sungat eserleri hasaplanylýan golýazmalar üçin taýýarlanylýan syýanyň düzümine hoşboý ys berijiler, gülüň suwy, müşki-anbar goşulýpdyr. Şeýle syýa bilen ýazylan golýazmalar okalanda ondan ýakymly ys gelipdir.

Golýazmanyň daşky sahaby hem onuň esasy bölekleriniň biri hasaplanylýpdyr we ol ýörite hünärment ussalar-sahapçylar tarapyndan taýýarlanylýpdyr. Kitabyň daşky bezegleri bilen baglanyşykly işler Orta Aziýada gadymy döwürlerden bäri dowam edip, XVIII–XIX asyrlarda has-da rowaçlanýar. Sahaplar özleriniň gönüligi, şekli, ýasalan materialy babatdan dürli-dürlidir. Olar deriden, gaty kagyndan, çynar agajyndan, guýma kümüşden edilipdir. Bularyň içinde iň köp ýaýrany deriden edilen sahaplardyr. Deriden edilen sahaplar iki görnüşde bolýar. Olaryň birinjisi, ähli ýeri deriden tikilen sahaplar, ikinjisi, diňe golýazmanyň tikilýän ýeri deriden, galan ýeri başga materialdan bolan sahaplar. Orta Aziýa golýazmalarynyň köpüsiniň daşky sahaby ikinji görnüşdäkdir. Deriden taýýarlanylýan sahaplaryň reňki hem dürlidir. Iň köp duş gelýäni mawy, gyzyl, sary reňkli sahaplardyr.

Kitaplara daş ýasamak üçin galyň kagyzlary biri-birine ýelmemek usuly hem ulanylýpdyr. Bu hili sahap *magzayı softa* (düzme özen) diýlip atlandyrylypdyr. Kitap sahabynyň ýasalyşynyň ýene bir täri golýazmanyň gyalaryny deňlemek üçin gyrkylanda galýan kagyzy galyndylaryny gysyp ýasalan sahapdyr. Oňa *magzayı rihte* (guýma özen) diýilýär. Galyň kagyndan ýasalan sahap taýýar bolandan soň ol ýagly boýag bilen boýalyp, üstünden ýalpyldadyjy ýörite ergin çalynýar. Kitabyň daşky sahaby ony daşky täsirleriň netijesinde zaýalanmaktan goramak bilen bilelikde çeperçilik gymmatyny hem artdyrýar.

Orta Aziýada döredilen golýazmalar özleriniň many gymmatlygy, çeper bezegi, ýokary derejedäki hat usuly bilen dünýä medeniýetine uly goşantdyr.

Çeper hat ýazmak işi ýetginjeklikden başlap ýörite okuwda, ussat mugallymyň ýolbaşçylygynda öwrenilýär. Okuwçylar halypanyň gözegçiliginde harplaryň dürli görnüşlerini gaýtalap ýazmak arkaly, çeper hat ýazmagy öwrenipdirler. Kätipleriň göçürýän kitaplarynyň sanynyň köpeldigiçe olaryň tejribesi artyp, ýazuwyň hem hili has ýokarlanypdyr.

Kitaby göçürmek işi örän köp wagtyň dowamynda amala aşyrylypdyr. Kätibin işiniň irginsizligi we köp zähmeti talap edýändigini aşakdaky rowaýatda aýdyň görünýär: «Abdyl Eziz han öz kätibi Hajy Ýadygäre Hapyzyň goşgularyny göçürmegi tabşyrypdyr. Bir gün han kätipden günde näçe setir göçürýändigini sorapdyr. Onda kätip: «Men günde on setir göçürýärim» diýip jogap beripdir. Bu jogaby eşiden han oňa seýle diýýär: «Men Uzak Gündogarda farfordan bir gaby ýasamak üçin kyrk ýyllap zähmet çekilýändigini eşitdim. Ýöne, Bagdatda bir günün dowamynda ýüz sany farfor gabyň ýasalýandygyny hem bilýärim. Şol ýasalan gaplary deňeşdireniňde olaryň haýsynyň gymmatlydygyny säginmän kesgitläp bolar. Bir günde ýasalýan ýüz gabyň her biri adaty gapdyr. Kyrk ýylda ýasalýan gap bolsa sungat eseridir. Ol gaýtalanmajak sungatdyr. Sen Hapyzyň goşgularynyň günde on setirini göçürseň onda nepislik, çeperçilik bolup bilmez. Günde iki setir, bolmasa bir setir ýaz. Seniň hatyň gaýtalanmajak sungat bolup galsyn». Hanyň bu sözlerinden ugur alan Hajy Ýadygär Hapyzyň diwanyny ýedi ýylyň dowamynda göçüripdir».

Türkmen kätiplik sungaty, onuň meşhur wekilleri hakynda dürli çeşmelerde maglumatlar berilýär. «Türkmen soltanlarynyň, hökümdarlarynyň diwanynda dürli döwürlerde dürli-dürli meşhur kätipler hyzmat edipdirler. Olardan Gaznaly türkmen döwletiniň soltanynyň diwanynda hyzmat eden Abu Nasr Utbyny, Seljuk türkmen döwletiniň diwanynda hyzmat eden Muntajybeddin Bady Jüweýnini hem-de Ata Mälik Jüweýnini we Köneürgenç türkmen döwletiniň hökümdarlarynyň diwanynda hyzmat eden Reşideddin Watwaty, şeýle-de Abdyl Wasyl Jebeli we Şemseddin Perwanany ýatlamak bolar.

Muntajybeddin Bady Jüweýniniň seljuk hökümdarlarynyň adyndan taýýarlan resminamalar ýygyndysy bir kitaba jemlenip, «Ata-

baul kätiba» (Kätipleri kämilleşdirmegiň basgançaklary) ady berilýär. Muntajybeddin Bady Jüweýniniň düzen bu resminamalary dünýä taryhynda görnükli orny eýeleýär. Eseriň aýratynlygy – resmi hatlarda kätiplik sungatyny, döwrüň, sebitiň we döwletiň syýasy durmuşyny görmek bolýar» (K. Janbekow «Kätiplik syýasaty», «Edebiýat we sungat» gazetini, № 12, 2012-nji ýylyň 23-nji marty).

Türkmen kätiplik sungatyna degişli işler Müsür Arap Respublikasynyň Kair şäherindäki Milli kitaphanada, Türkiýe Respublikasynyň «Süleýmaniýe» kitaphanasynda, Russiýa Federasiýasynyň Gündogary öwreniş institutynda saklanýlar.

Köne türkmen ýazuwynyň harplary türkmen nusgawy edebiyatynda

Arap elipbiýiniň esasyndaky köne türkmen elipbiýiniň harplary türkmen nusgawy edebiyatynyň wekilleriniň döredijiliginde hem giňden öz beýanyny tapypdyr. Türkmen halkynyň akyldar şahyrlary Magtymguly Pyragynyň, Mahmyt Gaýybynyň, Gurbanaly Magrupynyň, Mämmetweli Keminäniň, XIX asyrdaky ýaşan Berdinazar şahyryň döredijiliginde arap elipbiýiniň harplary sanalyp geçilýän şygrylara düş gelmek bolýar. Ol goşgularyň her setirinde bir harpyň ady getirilipdir. Goşgyny okaýan islendik adam harplaryň yzygiderlilik bilen tanyş bolup bilýär.

Goşgy düzülişiniň «elipnama» diýlip atlandyrylýan bu görnüşi, esasan, diwan, yşky we dini-tasawwuf edebiyatynda giňden ulanylypdyr. Ol «elip» we «nama» sözleriniň birleşmeginden emele gelipdir. «Elipnamalarda» arap elipbiýiniň harplary goşgynyň her setirinde ýekelikde ýa-da birnäçesiniň bilelikde getirilmeginde berlipdir. Mundan başga-da arap elipbiýiniň harplaryny goşgy bendine salyp, kimdir biriniň adynyň emele getirilmegini hem elipnama goşmak bolýar. Gadymy grek we latyn edebiyatларыndaky *akrostiş* goşgy düzüliş şekili-de muňa meňzeşdir. Edebiyat nazaryýetine degişli sözlüklerde muňa «*muamma*» goşgy düzüliş görnüşini mysal getirmek mümkin.

Muamma – orta asyr Gündogar halklarynyň edebiýatynda ýör-
günli goşgy düzülişiň bir görnüşi bolup, onuň esasy aýratynlygy belli
bir adamyň adyny, taryhy senäni ýa-da bir taryhy wakany duýup bol-
maz ýaly edip özünde berkidýändigindedir. Şygyrda berkidilen ady,
senäni, wakany şygyryň içindäki degişli harplary tapyp, olary dory
ýerleşdirmek bilen bilmek bolýar. Dogry tapylyp, dogry ýerleşdirilen
harplar adamyň, senäniň ýa-da wakanyň adyny emele getirýär. Bu söz
oýnatmaklygyň bir görnüsidir. Kämahallar mejburlyk bolanda hem
muamma ýüzlenýärler. Mätäjidən bir mysal:

«Bi» bilen «i» bir astyna pataly,
Ýene «käp» kelama üstün biteli,
Mätäji diýr, okap ismiň tutaly,
Ýogsa aşgär alabilmen dillere
(R. Rejebow. Edebiýat ylmyna degişli terminleriň sözlügi. Aş-
gabat 1966, 123–124 sah).

* * *

Goşgy bentlerinde arap harplarynyň getirilişine degişli mysallar
başga-da bar:

«Aýn», «elip» atly zatym bar,
Görseňiz dürli sahatat.
«Sin», «i», «elip» ygtykatym bar,
Ýaradan bersin şepagat.
Ötäýi şahyr
(Merjen däneler. Aşgabat 1963, 124 sah).

* * *

Adyň bir nokady «bi»-dir,
Öňi elip, soňy «ti»-dir,
Meýhanadan bir meý guýdur,
Geýip ýaşyl donly gelin.
Balgyzyl
(Güldesse. Aşgabat 1980, 245 sah).

Türkmen nusgawy edebiýatynda, halk döredijiliginde «elipna-
manyň» ulanylyşyna ýygy-ýygydan duş gelmek bolýar. Olara degişli
birnäçe goşgulary mysal getirýäris.

Men binowaga

«**Elip**» owwal ibtida hamdyň ýetir hudaga,
«**Bi**» boş ýörme gullukda düşseň derdi-belaga,
«**Ti**» tur habý-gaflatdan, ömrüň gelmiş oraga,
«**Si**» semer, häzir bol, «**jim**» jäht eýle ýaraga,
«**Hy**» hakymnyň hormaty, rehm et men, binowaga.

«**Hy**» haýraty-älemni menden özge kim eýlä.
«**Dal**» derdimge dowany senden özge kim eýlä?
«**Zal**» zerreyi günä bar, «**ri**» rehmiň merhem eýlä.
«**Zi**» zor eýlese yşkyň, küllüsin berhem eýlä.
«**Sin**» säherler bidar et, sal çeşmimni oýaga.

«**Sin**» şowkuňa düşgenler, «**sad**» eýleýip durmazlar.
«**Zad**» zyýany aňlanlar heý ýöriler, armazlar.
«**Taý**» talaby-didaryň aram-karar kylmazlar.
«**Zaý**» zahyrdyr, «**aýn**» ylmyň bildirmeseň bilmezler.
«**Gaýn**» gaflat içinde goýma meni pyraga.

«**Pi**» pikiriň kylanga, «**kaf**» gudratyň bes dälmi.
«**Käp**»-«**kün!**» diýgen binaga, «**lam**» lemgatyň bes dälmi.
«**Mim**» magny aňlaganga, «**nun**» nagmatyň bes dälmi.
«**Waw**» waslyňa ýetinçä, «**hi**» hijretiň bes dälmi.
«**Lam-elip**» ýok ygtybar dünýeýi-biwepaga.

«**Ýa**» ýalançy dünýäniň pişesi al bilendir.
Alyn görüp guwanma, düýbi zowal bilendir.
Çarhyň işi her zaman bir aýry hal bilendir.
Magtymguly, bir köňlüm ýüz mün hyýal bilendir.
Işim asan etmeseň, döker alys-semaga.

Naçar üçin

Eý, «**elip**», azurda köňlüm aldy bir agýar üçin,
«**Bi**» bilimni baglaram, elbetde, sytkym bar üçin,
«**Ti**» tahammyl eýlegil ol sahyby-esrar üçin,
«**Si**» subut kyl jennete, men ýyglaram jepbar üçin,
«**Jim**» jemalyň kyl müşerref men kibi naçar üçin.

«**Hi**» haýaty-jawydan içre düzetgil jaýymy,
«**Hy**» harabat ählide ýetgir üleşim, paýymy,
«**Dal**» daýym hülleden ýetgir meniň serpaýymy,
«**Zal**» zowkunda geçirdim hepdeýi-ýyl, aýymy,
«**Ri**» reda boýnumga salyp ýyglaram jepbar üçin.

«**Zi**» zulalyndan içirgil, men saňa zar olmuşam,
«**Sin**» sagadatlyk günü, elbetde, duçar olmuşam,
«**Şin**» şükür alhamdylylla men saňa ýar olmuşam,
«**Sat**» sabrym, takatym ýok syna efgar olmuşam,
«**Zat**» zowkuň kylma zaýyg biwepa dildar üçin.

«**Taý**» ki tahyr aby-haýwandan özüň päk eýlegil,
«**Zaý**» ki zulmuň tygy birlen synamny çäk eýlegil,
«**Aýn**» ömrüm bibakadyr, ýmimi häk eýlegil,
«**Gaýn**» gurbat ýoluda synamny eflak eýlegil,
«**Fi**» fyrakyndan köýer men şirin güftar üçin.

«**Kap**» kaza oky kadalasa hile ýokdur janyma,
«**Käp**» kelamylla tilimge töhfe sen imanyma,
«**Lam**» lezaket sendedir bir lahza gelgil ýanyma,
«**Mim**» muhabbat ýoluda bir niçe sözler şanyma,
«**Nun**» nowaýy-nala kylma, bilbilem gülzar üçin.

«**Waw**» waslyň güllerine bilbil efgamym meniň,
«**Hi**» hezaran set elem birle çykar janym meniň,

«**Lam elip la**» lal boldum, sakla imanym meniň,
«**Ýa**» ýaratgan gudratyňga jismi gurbanym meniň,
Wehim üçin titrär hemişe ýeddi dowzah nar üçin.

Hak meni bul köýe saldy, men gezer men derbe-der,
Patyşah-a, kyl kerem, baş goýmuşam şamu-säher,
Hemze, şäkin, piş, med, teşdit, nokat, ziru-ziber,
Sytky birle hem okypdyr ismini Gaýypnazar,
Sözlerim şaýysta kyl, mahşar günü didar üçin.

Mämmetweli Kemine

Isterem

Bir «**elipden**» many alsam, bir hudany isterem,
«**Bi**» beläýy-yşkyňa jany pidany isterem.
«**Ti**» taňrym bir diýip, şükri-senany isterem,
«**Si**» sowabyň rehmetinden genji-käni isterem.

«**Jim**» jahan terkin kylyp, masuallany görüp,
«**Hi**» hasyl kylmyşam alhamdülillany görüp,
«**Hy**» halaýyk zatyň istär kulhuallany görüp,
«**Dal**» durudy noşy jany, Mustapany isterem.

«**Zal**» mende zerre bolmaz, bolganym haýru-amal,
«**Ri**» rahman er rahym diýip, göz tutar men her mahal,
«**Zi**» zar-zar ýyglar men, gelse bir mergi-ajal,
«**Sin**» salamat senden ol nur imany isterem.

«**Şin**» şerriden gutargyl, gelse şeytan errejim,
«**Sat**» salat hyzmatyn islän, salyhyny sadykyn,
«**Zat**» zaýyg kylmyşam, ger gelse bu aýnalýagyn,
«**Taý**» taha süresin men bu dogany isterem.

«**Zaý**» zulumda, rebbena, magfurlena, dana kerem,
«**Aýn**» aýybymny ýapgyly, kylmagyl nary jehim,

«**Gaýn**» gussadan çykyp, geçsem syraty mustakym,
«**Fi**» fakyr, fakrym diýgen nury hudany isterem.

«**Kap**» karabetge ulaşsam, gurbaty derga bolup,
«**Käp**» kelamyllany bilsem, öwliýa lilla bolup,
«**Lam**» lutfundan umydym halisan lilla bolup,
«**Mim**» myradym arşy agzam, saýawanny isterem.

«**Nun**» nusrat, nury hezret, enbiýalar hümmeti,
«**Waw**» welaýat, «**hi**» hedaýat, ähli ummat dil hoşy,
«**Lam-elip la**» magnysy ýokdur hudanyň meñzeşi,
«**Ý**» ýaýy rehmeti nury hudany isterem.

Bu elipbiý manysydyr, herne bolgan barça hat,
Ustüne astyn goýarlar **hemze, säkin,met, nokat,**
Diýr Kemine, köňlümdedir alla pakat,
Paşy syrry neýlerem, syrry nahany isterem.

Eder

Eý «**eliba**» owal-ahyr jümle terki jan eder,
«**Bi**» biliň beýhuda ýörgen taňla köp puşman eder,
«**Ti**» tagallyla, bary müşgülleri asan eder,
«**Si**» söwer gulnuň mekanyň jenneti ryzwan eder,
«**Jim**» jähennemge gider, kim munda pyski kân eder.

«**Hi**» halal sakla özüňi, söýmegil hergiz haram,
«**Hy**» habarsyz ýörme, hakka kyl tazarrug subhy-şam,
«**Dal**» dogry bolsaňyzlar, yzzat eýlär hasu-a:m,
«**Zal**» zelil eýlär seni, nebs ugurda bolsaň mydam,
«**Ri**» ryýazatlyk gulnün rähberin iman eder.

«**Zi**» zekat ber malyňyzdan başyňyzdan, eý gany,
«**Sin**» salamat saklagay, türlük belalardan seni,
«**Şin**» şepagatçy bolar Mustapa magşar günü,

«**Sat**» sabr eýläp, hemişe bir hudaýyňny tany,
«**Zat**» zaýyg ötgürme ömrüň, köp seni nugsan eder.

«**Taý**» tamag kylma kişiden, kyl kanagat baryňa,
«**Zaý**» zahyr etme syryň dostuňa, duşmanyňa,
«**Aýn**» aýbyňny biler bir günki ol ruhsaryna,
«**Gaýn**» gapyl ýörme, her dem zary kyl jepbaryňa,
«**Fi**» pena dünýäde bir gün ýer bilen ýegsan eder.

«**Kap**» kyýamatnyň günüde ni ola ahwalymyz,
«**Käp**» kerhyýet bilen çün ötdi mahu-sahyymyz,
«**Lam**» lahatda gelgisidir namaýy agmalymyz,
«**Mim**» mynapyklarga ogşaş uşbu bet efgalymyz,
«**Nun**» namazlar gopuban, daň säher efgan eder.

«**Waw**» wepa islär isen, jepbarydan taňla saba,
«**He**» hemişe salawat aýgyl Muhammet Mustapa,
«**Lam-elip la**» zary kyl islär isen taňla lyka,
«**Ýa**» iýmek içmek hiç yllata bolmaz şipa,
Gaýta gün geldikçe her dem biseru-saman eder.

Diýr Kemine, bir kem otuz harpy men kyldym beýan... (kitapda «goşgynyň dowamy golýazmada ýok» diýlip bellenenipdir. Kemine. Saýlanan eserler. Aşgabat 1959, 89 sah).

Gurbanaly Magrupy

Gurban erer

Eý «**elip**» dek kamatyň görgeç akyl haýran erer,
«**Bi**» myradyň çoh erer, senden dileg çendan erer,
«**Ti**» töwekgel eýleşem, husnuňa çün arzan erer,
«**Si**» sowabymny kabul kyl, rehmetiň çün kân erer,
«**Jim**» jemalyň görset, eý, janym saňa gurban erer.

«**Hi**» haýa eýläp ulusdan eýleşip, eý, dilruba,
«**Hy**» hyýalym sen erer sen eýleýip ýarym neda,

«**Dal**» delil ýokdur saňa hökmüňdedir älem huda,
«**Zal**» zelalatlyk bile ömrümni ötgerdim riýa,
«**Ri**» rahym-a gözde ýaşlym derýasy bipaýan erer.

«**Ze**» zebun boldy bu halym, günbe-günden artdy dert,
«**Sin**» sepit ruhum meniň hijran gamy çün artdy zert,
«**Şin**» şerigatnyň ýoluny älemge kysam pert-pert,
«**Sad**» syýahy jahyl ähli oýnaşar sadranju-nert,
«**Zad**» zaýyg geçdi ömrüm, imdi men puşman erer.

«**Taý**» tarykat ýoluda janymny men kysam pida,
«**Zaý**» zuhur olmuş jahanda gudratyň hokum huda,
«**Aýyn**» aýnymdan akan ýaş ile eýlerem neda,
«**Gaýn**» gaýrat eýleýip, janymny men kysam pida,
«**Fi**» pyrak oduna düşdüm, gerdişim efgan erer.

«**Kap**» kararym galmady aşyk bolup ruhsaryňa,
«**Käp**» gelip sorgul bu halym, rehim kyl bimaryňa,
«**Mim**» melamatlyk bile ömrümni ötgerdim riýa,
«**Lam**» lagyly-şerbeti çün noşy kyl naçaryňa,
«**Nun**» nikabyň aç ýüzüňden misli bihemata erer.

«**Waw**» waweyla diýip, halyňy niçik bolgysydyr,
«**Hi**» heläk bolup, zzyňda aglaýyp galgasydyr,
«**Lam-elibu**»-laezal hak barçany algasydyr,
«**Ya**» rahym-a, gözýaşym derýa kibi dolgysydyr,
Dünýä bir kerwensaray, Magrupy bir myhman erer.

Berdinazar (XIX asyr türkmen şahyry)

Gözelim

Eý kamatyň «**elipdir**», ýüzüň gülden, gözelim,
«**Bi**» beladan saklasyn, ýüz-müň dilden, gözelim,
«**Tiden**» waspyň aýtmyşam, sözüň baldan gözelim,
«**Siden**» sorag salmyşam, gözläp ilden, gözelim.

«**Jim**» jemalyň perisi aldy akyl-huşumy,
«**Hi**» hylwat eýleşem, pynhan etsem işimi,
«**Hy**» diýip okasam, «dala» tutsam başymy,
«**Zal**» garyba ýetende, aldy rakyp daşymy,
Şonda boldum biarman, guçsam bilden, gözelim.

«**Ri**» dabaraň düşüpdür, älem-jahan çaw edip,
«**Zi**» zülpleriň goýberseň, ak ýüzünden tow edip,
«**Sinden**» «**şine**» ezerler aşyklaryn suw edip,
«**Sat**» salamat saklasyn ýüz-müň bela dep edip,
Egin parçaň guralmaş şemle şaldan, gözelim.

«**Zat**» bilen köydürüp aldyň meniň kararým,
«**Taý**» tebibim tapdyrmaz alagözli maralým,
«**Zaý**» sypanyp çykaňda aldyň sabry-kararým,
«**Aýn**» aban ýat eýläp, säherler intizaryň,
Elwan-elwan bezenip, ýüz-müň hilden, gözelim.

«**Gaýn**» bilen galkynyp, arzuw bilen barar men,
«**Fi**» penaga duwlanyp, gül ýüzüňi görer men,
«**Kap**» elamyň perisi ýüz-müň tümen berer men,
«**Käp**» kelama ýetende çeşme girýan kylar men,
Kişdi gurap al meni daşgyn silden, gözelim.

Berdinazar «**lam**» okar, baryp «**mime**» ýetende,
Oýarmagym müşgüldür «**nun**» uklaýyp ýatanda,
«**Waw**» melamat eýleşe, «**hemze**», «**säkin**» bitende,
Başdan aýak «**lam-elip**», «**iýa**»-herim tutanda,
Sallanyşyň başgadyr ýüz-müň hubdan, gözelim.

Köne türkmen ýazuwynyň aýratynlyklary

Köne türkmen ýazuwy biziň häzirkä ulanylan ýazuwymyzdan düýpli tapawutlydyr. Munda biziň ulanylan ýazuwymyzyň tersine, sagdan çepä tarap ýazylyr. Hatyň sagdan çepä ýazylmagy diňe bir setirlere däl, eýsem harplara hem mahsusdyr.

Arap ýazuwynyň esasyndaky köne türkmen ýazuwy 19 sany harp şekiliniň esasynda döredilipdir. Şol şekilleriň üstüne ýa-da aşagyna bir, iki, üç nokat goýlup, täze harplar ýasalypdyr hem-de 28 harpdan ybarat bolan arap elipbiýi emele getirilipdir.

Mälim bolşy ýaly, bir dilde bar bolan sesleriň beýleki bir dilde gabat gelmezligi tebigy ýagdaýdyr. Şol sebäpden hem başga bir halkyň elipbiýi kabul edilende oňa özüňe mahsus bolan harp şekillerini goşmak, täze harplary ýasamak kadaly ýagdaýdyr. Şonda kabul edilýän elipbiýdäki harplar dürli belgileriň üsti bilen ýasalýar. Muny türkmen diline rus, latyn elipbiýleri kabul edilende ýasalan harplaryň mysalynda düşündirmek bolar.

Arap elipbiýini eýranlylar kabul edende ony pars we türki diliniň kadalaryna laýyk getirmek üçin, elipbiýe arap dilinde bolmadyk dört sany: **pi** (پ), **çim** (چ), **že** (ژ), **gäp** (گ) harplaryny girizipdirler. Şunuň netijesinde bu elipbiýdäki harplaryň sany otuz ikä ýetipdir. Mundan başga-da, arap elipbiýi türkmen ýazuwy üçin ulanylanda, oňa «ň» sesini aňlatmak üçin arap-pars elipbiýiniň «**nun**» we «**gäp**» harplary goşulyp ýasalan, «**güňkäp**» (نگ) harpy girizilipdir. Şeýlelikde, arap elipbiýiniň esasyndaky köne türkmen ýazuwyndaky harplaryň sany otuz üçe ýetipdir.

Köne türkmen ýazuwynda baş harp ýokdur, sözler bir setirden başga setire geçirilende bogna bölünmeýär, sözlerde inçelik-ýogynlyk kadasy saklanmaýar, arap we pars sözleri şol dillerde bolşy ýaly, üýtgedilmän ýazylyr. Basma we ýazma harplaryň arasynda hem tapawut ýokdur. Setire sygman galýan bogunlar setiriň üstünden ýazylyr. Arap ýazuwy tygşytlylyga esaslanýan ýazuwdyr. Şol sebäpden hem käbir sözlerdäki ýanaşyk gelýän birmeňzeş çekimsiz harplaryň

diňe biri ýazylyp onuň üstünden teşdit (◌) diýlip atlandyrylýan belgi goýulýar. Bu alamat şol harpyň goşalandyrylyp okalmalydygyny aňladýar. Mundan başga-da bu ýazuwda abzas hem ýokdur. Şeýle-de arap ýazuwyna esaslanýan köne türkmen ýazuwynda gysga çekimliler hem bellenişmeýär. Uzyn çekimliler **elip (ا)**, **waw (و)**, **iýa (ي)** harplary arkaly aňladylýar.

Ýigriminji asyryň başlaryna çenli köne türkmen ýazuwynda dyn-gy belgiler: *nokat, otur, defis, goşa dyrnak, iki nokat, sorag, ýüzlenme* belgileri ulanylmadyr.

Arap elipbiýindäki harplar sözde gelşine laýyklykda *iki görnüşli* hem-de *dört görnüşli* harplar diýlen iki topara bölünýär. Köne türkmen ýazuwyndaky otuz üç harpyň ýedisi iki görnüşli, ýigrimi altysy bolsa dört görnüşli harplara degişlidir.

Iki görnüşli harplar öz zyzyndan dört görnüşli harplary hem iki görnüşli harplary hem kabul etmeýärler. Dört görnüşli harplar bolsa öz zyzyndan iki görnüşli harplary-da, dört görnüşli harplary hem kabul edýärler.

Köne türkmen ýazuwyna mahsus bolan otuz üç harp arap diliniň grammatik kadalaryna laýyklykda, goşulyp ýazylyşyna hem-de goşulman ýazylyşyna görä iki topara bölünýär:

1. Iki görnüşli harplar – bu harplar özünden öňki gelen harplara goşulyp ýazylýar. Özünden soňky gelýän harplara goşulmaýar. Olar ýedi sanydyr.

2. Dört görnüşli harplar – iki tarapyndan gelýän harplara hem goşulýar. Bularyň sany köne türkmen ýazuwynda ýigrimi alty sanydyr. Harplaryň şunuň ýaly bölünişi ýazuwy öwretmekde uly ähmiýete eýedir.

Iki görnüşli harplar

Bu görnüşdäki harplar «bir şekilli harplar» diýlip hem atlandyrylýar. Olara beýle diýilmeginiň sebäbi, bu görnüşdäki harplar özünden öňki gelýän harplara goşulyp, soňky gelýän harplara goşulman ýazylýar. Mundan başga-da beýle harplar iki görnüşde – özbaşdak

hem-de dört görnüşli harplara goşulýan görnüşlerde bolýar. Öň belläp geçişimiz ýaly bu harplaryň sany ýedidir:

№	Harplaryň ady	Harplaryň aňladýan sesi	Harplaryň ýazylyşy
1.	elip	a, e, ä	ا
2.	dal	d	د
3.	zal	z	ذ
4.	re	r	ر
5.	ze	z	ز
6.	že	ž	ژ
7.	waw	w, o, ö, u, ü	و

Bu harplaryň käbiri setir çyzygynyň üstünde, käbiri bolsa – setir çyzygyndan aşak düşürilip ýazylýar.

«Elip» harpy

ا	ا
---	---

«Elip» harpy «a», «e», «ä» çekimli seslerini aňladýar. Harpyň özbaşdak gelýän görnüşi setir çyzygyna tarap ýokardan aşaklygyna tarap ýazylýar. Onuň özünden öňki gelýän dört görnüşli harplara goşulyp ýazylýan görnüşi bolsa (ا) sag tarapdan başlanylýp aşakdan ýokarlygyna ýazylýar.

«Elip» harpy sözüň başynda üstüne «*medde*» (~) belgisi goýlup ýazylanda «a» sesini aňladýar. Sözüň ortasynda hem-de ahyrynda elibiň özi «a», «e», «ä» sesleriniň haýsy-da bolsa birini bildirýär. «*Medde*» sözi arap sözi bolup, *uzaltmak*, *çekmek* manysyny berýär. Medde belgisi goýlan elip «*alifi mamduda*» diýip atlandyrylýar.

Meddeli elibiň ýazylyşyna üns beriň: ا ا ا ا

1-nji gönükme. «Elip» harpynyň özbaşdak we birikmäniň ahyrynda gelýän görnüşleriniň hersinden bir setir ýazyň.

2-nji gönükme. Meddeli elipden bir setir ýazyň.

«Dal» harpy

د	د
---	---

«Dal» harpy türkmen dilindäki «d» çekimsiz sesini aňladýar. Ol iki hilli ýazylyş şekiline eýe bolup, setir çyzygynyň üstünden ýazylýar. «Dal» harpy «elip» harpynyň egilen, epilen görnüşidir. Dad, ada ýaly sözleri ýazmakda ulanylýar.

«Dal» harpynyň özbaşdak görnüşi – د

«Dal» harpynyň özünden öňki gelyän harplara goşulyp ýazylýan görnüşi – د

آ دا داد

1-nji gönükme. «Dal» harpynyň her görnüşinden bir setir ýazyň.

2-nji gönükme. «Elip» we «dal» harplary arkaly ýasalan harp birikmelerini we sözleri okaň hem-de depderiňize göçüriň.

آ اد اد داد ددا اد دا

«Zal» harpy

ذ	ذ
---	---

«Zal» harpy dal harpynyň üstüne bir nokat goýmak bilen ýasalydyr. Bu harpyň berýän sesi alynky dişleriň arasyna diliň ujuny eltip, «z» sesini howa akymy bilen dişleriň arasyndan syzdyryp çykaryp aýtmak arkaly emele getirilýär. Ol türkmen dilindäki «z» sesinden tapawutlanýar. «Zal» harpy arap dilinden geçen sözlerde duş gelýär. Harpyň ýazylyşy «dal» harpynyňky bilen meňzeşdir, ýagny olar setir çyzygynyň üstünde ýazylýar. Harp iki görnüşlidir.

«Zal» harpynyň özbaşdak görnüşi – ذ

«Zalyň» özünden öňki gelyän harplar bilen goşulyp ýazylýan görnüşi – ذ

1-nji gönükme. «Zal» harpynyň her görnüşinden bir setir ýazyň.

2-nji gönükme. «Dal», «zal» we «elip» harplary bilen ýazylan harp birikmeleriniň we sözleriň hersinden bir setir ýazyň. اذ دا ذذ اذا ذاد ذادا

3-nji gönükme. Aşakdaky sözleri we harp birikmelerini köne türkmen ýazuwynda ýazyň.

Ada, za, zada, daz, zad

Ýadyňyzda saklaň! *Söz ortasynda we ahyrynda gelyän meddesiz «elip» harpyny sözün manysyna garap dürli görnüşde okamak mümkin. Meselem, دادا sözünü dāde, dada, dede görnüşlerinde okap bolar.*

«Re» harpy

«Re» harpy türkmen dilindäki «r» sesini aňladýar. Harp iki görnüşlidir. Onuň iki görnüşi hem «elip», «dal», «zal» harplarynyň ýazylyşyndan tapawutlylykda setir çyzygynyň ýokarragyndan başlanyp, aşaklygyna çekilip ýazylýar. «Re» harpy özünden öňki gelen harplara goşulyp, soňky gelen harplara goşulmaýar.

«Re» harpynyň özbaşdak görnüşi – ر

«Re» harpynyň özünden öňki gelyän harplar bilen goşulyp ýazylýan görnüşi – ر

آرا درد

1-nji gönükme. «Re» harpynyň her görnüşinden bir setir ýazyň.

2-nji gönükme. Aşakdaky harp birikmelerini we sözleri okaň hem-de depderiňize göçüriň.

آر آرا را اررا ااررا اااا ااااا اااااا ااااااا

«Ze» harpy

«Ze» harpy «re» harpynyň üstüne bir nokat goýlup ýasalypdyr. Ol türkmen dilindäki «z» sesini aňladýar. «Ze» harpy iki görnüşli harp bolup, «re» harpynyň ýazylyşy ýaly setir çyzygyndan aşak düşürilip ýazylýar. *Az, zor, zar* ýaly sözleriň ýazylyşynda ulanylýar.

«Ze» harpynyň özbaşdak görnüşi – ز

«Ze» harpynyň özünden öňki gelyän harplar bilen goşulyp ýazylýan görnüşi – ز

زر آزاد

1-nji gönükme. «Ze» harpynyň her görnüşinden bir setir ýazyň.

2-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň hem-de depderiňize göçüriň:

زار زاد آزار داراز دارا زر دار ادر دار

3-nji gönükme. Aşakdaky sözleri köne türkmen ýazuwynda ýazyň:

Azada, az-az, azar, azad, zerre, zer.

«Že» harpy

«Že» harpy «re» harpynyň üstüne üç nokat goýlup ýasalypdyr. Ol iki görnüşlidir. «Že» harpy setir çyzygyndan aşak düşürilip ýazylýar. Aňladýan sesi türkmen dilindäki we türkmen diline beýleki dillerden geçen sözlerdäki «ž» sesine meňzeşdir. Biz häzirikçe bu harpyň ulanylyşyna degişli «aždar» اژدر sözüni mysal getirip bilýäris.

«Že» harpynyň özbaşdak görnüşi – ژ

«Ženiň» özünden öňki gelyän harplar bilen goşulyp ýazylýan görnüşi – ژ

1-nji gönükme. «Že» harpynyň her görnüşinden bir setir ýazyň.

2-nji gönükme. Harp birikmelerini we sözleri okaň, olaryň hersinden bir setir ýazyň.

ژار اژدر دار درز ژز

«Waw» harpy

«Waw» harpy türkmen dilindäki «w» sesini berýär. Ýazuwda iki görnüşe eýedir. Ol özünden öňki gelyän harplara goşulýar. «Waw» harpynyň aýlawly togalak bölegi setir çyzygynyň üstünde, galan bölegi setirden aşak düşürilip ýazylýar.

«Waw» harpynyň özbaşdak görnüşi – و

«Waw» harpynyň özünden öňki gelyän harplar bilen goşulyp ýazylýan görnüşi – و

وور او

Waw harpy birnäçe sesi aňlatmak üçin ulanylýar:

1. *Bu harp sözüň başynda gelende «w» sesini berýär.*
2. *Sözüň başynda gelyän «o», «ö», «u», «ü» çekimli seslerini aňlatmak üçin sözüň başyndaky «waw» harpynyň önünden elip harpy goýulýar.*
3. *Sözüň ortasynda we ahyrynda «w» çekimsiz sesini, «o», «ö», «u», «ü» çekimli seslerini aňlatmak üçin «wawuň» ýeke özi ýazylyar.*
4. *«Waw» harpy sözleri baglanyşdyrmak üçin baglaýjy kömekçi hökmünde-de ulanylýar. Munda «waw» harpynyň ýeke özi ýazylyp, okalanda «we» görnüşinde okalýar.*

1-nji gönükme. «Waw» harpynyň her görnüşinden bir setir ýazyň.

2-nji gönükme. Aşakdaky sözleri hem-de harp birikmelerini okaň hem-de depderiňize göçüriň:

او آر آز زاد اوز زور زر ژور
وا را زا داز زو روز رز روژ

3-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň hem-de depderiňize göçüriň. Harplaryň dogry ýazylyşyna üns beriň:

آزاد آزار آرا آواز راز آز اور اوز دار او اژدر دور

4-nji gönükme. Aşakdaky sözleri köne türkmen ýazuwyna geçirip ýazyň:

Aw, zor, Dawd, awara, aždar, Dawd we Oraz zordur.

Ýadyňyzda saklaň! *Eger ýokarda görkezilen iki görnüşli harplary arkaly söz ýazylsa, olaryň özbaşdak görnüşi ýazylyar we harplary biri-birine goşulmaýar.*

Dört görnüşli harplar

↪ şekildäki harplar

Köne türkmen ýazuwynda bu görnüşde dört sany harp bar. Olar şekil tarapdan meňzeş bolup, nokatlarynyň sany hem-de goýulýan ýeri boýunça biri-birinden tapawutlanýarlar.

«Bi» harpy

ب	ب	ب	ب
---	---	---	---

«Bi» harpy türkmen dilindäki «b» sesini aňladýar. Ol dört görnüşli harplara degişlidir. Onuň özbaşdak hem-de harp birikmesiniň ahyrynda gelyän görnüşi sagdan çepeden, setir çyzygynyň üsti bilen ýazylýar. Onuň bir nokady bolup, setir çyzygynyň aşagyndan goýulýar. «Bi» harpy iki tarapyndaky harplara goşulyp ýazylýar. Harp birikmesiniň başynda hem-de ortasynda «bi» harpynyň ýazylyşy biri-birine meňzeşiräkdir.

«Bi» harpynyň dürli görnüşleriniň biri-birine birleşşi: **بيب ب**

«Bi» harpynyň elip harpy bilen birleşşi: **بابا**

بابر بابا آب

1-nji gönükme. «Bi» harpynyň dört görnüşiniň her birinden bir setir ýazyň.

2-nji gönükme. Berlen sözleri okaň we harplaryň ulanylyşyna üns beriň.

بابا بو ادب ابرار بدر رباب بابر بازار

3-nji gönükme. Geçilen harplary ulanyp, mysal getirň hem-de olary depderiňize ýazyň.

4-nji gönükme. Aşakdaky harp birikmelerinde we sözlerde beýleki harplaryň «elip» we «waw» harplaryna goşulyp ýazylyşyna üns beriň.

آب آبا بازار بو وبا آبرو برابر بوز بور برادر

5-nji gönükme. Aşakdaky sözleri köne türkmen ýazuwyna geçirip, depderiňize göçüriň:

Baba, bazar, rubab, darbaz, bada, berbad, berer, obada, abad, dabara.

Nusga. Harplary goşup ýazmak üçin ilki bilen, ýazylyjak söz üçin gerek bolan harplaryň özbaşdak görnüşlerini ýazyp görýäris. Meselem: abrar – ا ب ر ا ر (Beýik türkmen şahyry Alyşir Nowaýynyň «Haýratul-ebrar (Bagtlylar)» atly eseri bar).

Soň harplary sözdäki orunlary boýunça ýerleşdirýäris. Munuň üçin elip – | harpynyň söz birikmesiniň başyndaky görnüşini ýazýarys. Elipden soň gelýän «bi» – ب harpy iki tarapyndaky harplara goşulyp ýazylsa-da, elibiň öz zyndaky harplara goşulmaýandygy sebäpli, «bi» harpynyň sözün başyndaky görnüşini ب yazýarys. Ondan soňky gelýän «re» – ر öňündäki dört görnüşli harplara goşulyp, zyndaky harplara goşulmaýar. «Re» harpyndan soň gelen «elip» we «re» harplary özünden soňky harplara goşulmaýandygy üçin özbaşdak görnüşde ýazylýar. Diýmek, *ebbar* sözünüň ýazylyşy aşakdaky ýaly bolýar:

ا ب ر ا ر + ا ب ر ا ر

Beýleki sözler ýazylanda-da şu kadadan ugur alynýar.

«Pi» harpy

پ	پ	پ	پ
---	---	---	---

«Pi» harpy arap elipbiýinde ýokdur. Sebäbi arap dilinde «p» sesi ýok. Bu harp parslar hem-de türk halklar tarapyndan arap elipbiýine goşulypdyr. «Pi» harpynyň ýazylyşy «bi» harpynyň ýazylyşyna meňzeşdir, ýöne nokatlarynyň sanynyň üçdägi bilen tapawutlanýar. «Pi» harpy häzirki zaman türkmen dilindäki dymyk «p» sesini aňladýar. Ol dört görnüşli harpdyr. Iki tarapyndaky harplara goşulyp ýazylýar. «Pi» harpynyň görnüşleriniň biri-birine goşulyşyna seredeliň:

پ پپ

«Pi» harpynyň gatnaşmagynda hasyl bolan sözlere we harp birikmelerine mysallar:

پا پر پو پپ پرواز

- 1-nji gönükme. «Pi» harpynyň her görnüşinden bir setir ýazyň.
- 2-nji gönükme. «Pi» harpyny we geçilen beýleki harplary peýdalanylýan, köne türkmen ýazuwynda on sany söz düzüň hem-de olary depderiňize göçüriň.
- 3-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň we depderiňize göçüriň:

در ابر بو بابا و بو پدر
آزاد پروازدادر

«Ti» harpy

ت	ت	ت	ت
---	---	---	---

«Ti» harpy türkmen dilindäki «t» sesini aňladýar. «Bi», «pi» harplary ýaly iki tarapyndaky harplara goşulyp ýazylýar. Olardan harpyň ýokarsynda iki nokadyň goýulýandygy bilen tapawutlanýar. Bu harp hem dört görnüşli harplara degişlidir. «Ti» harpynyň biri-birine goşulyşyna seredip geçeliň:

ت تت

Görüşimiz ýaly, «ti» harpy hem setir çyzygynyň üstünde ýazylýar.

تا تو تر باتر پاتر تار

Harplaryň goşulyşynda ýalňyşmazlyk üçin sözlerde harplaryň goşulyşyna ýene-de bir gezek türgenleşik geçireliň. Meselem, **batyr** sözüni ýazalyň. Bu sözi ýazmak üçin ilkibaşda harplaryň özbaşdak şekillerini alalyň: ب ا ت ر. Soňundan olaryň goşulyp ýazylyşyny amala aşyralyň. Munuň üçin ilki bilen, «bi» harpynyň sözüň başyndaky görnüşini ýazalyň (ب), soň oňa «elip» harpyny goşýarys (با). Üçünji harp bolan «ti» harpyny ýazmak üçin, «elip» harpynyň çep tarapyndaky harpa goşulmaýandygy sebäpli, «ti» harpynyň sözüň başynda gelýän görnüşini ýazylýar: (بات). «Ti» harpynyň yzyndan gelýän «i» sesiniň gysga aýdylýandygy sebäpli ol ýazylmaýar we «ti» harpyna «re» harpy goşulyp ýazylýar: (باتر). Netijede, sözüň ýazylyşy şu ýagdaýda emele gelýär: ب+ا+ت+ر. Harplary birleşdirip ýazsak: **باتر** sözi hasyl bolýar.

1-nji gönükme. «Ti» harpynyň her görnüşinden bir setir ýazyň.

2-nji gönükme. Geçilen harplary hem-de «ti» harpyny peýdalanyň, on baş sany sözi köne türkmen elipbiýinde depderiňize ýazyň.

3-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň we depderiňize göçüriň:

باتر توت تارتار ادارا اوت بار آزاد و ابرار اورار
بو توزدر بابا توز ابرار ات تاپ بو آبادد ر آزاددا تار بار

«Si»harpy

ث	ث	ث	ث
---	---	---	---

«Si» harpynyň aňladýan sesi türkmen dilindäki «s» sesinden tapawutlanýar. Bu harp aýdylyşy boýunça «zal» harpyna meňzeş hasaplanylýar, ýagny »si« harpynyň aňladýan sesi aýdylanda howa akymy diliň hem-de ýokarky dişleriň arasyndan syzylyp çykýar. Şu sebäpden hem «ث» «si» harpy türkmen sözlerinde peýdalanylmaýar. Ol arap dilindäki sözlere mahsusdyr. «Si» harpynyň ýazylyşy «bi», «pi», «ti» harplarynyň ýazylyşyna meňzeş bolup, üstündäki üç nokady arkaly tapawutlanýar. Ol dört görnüşli harplara degişlidir. «Si» harpyny biri-birine goşup göreliň:

ث ثث

«Si» harpy bilen «eser» اثر, «subut» ثبوت sözlerini ýazmak bolar. Diýmek, «bi», «pi», «ti», «si» harplaryny goýulýan nokatlary arkaly tapawutlandyryp bilýäris:

بت بتپ بتپث

بتبتپث بتبتپثث

1-nji gönükme. «Si» harpynyň her görnüşine degişli iki setir ýazyň.

Ýadyňyzda saklaň! *Aşakdaky harplar zyndan gelyän harplara goşulman ýazylyar:*

ا د ذ ر ز ژ و

«Zal» we «si» haraplary özlerine mahsus seslere eýedir, olaryň aňladýan sesleri emele gelende howa akymy diliň ujy hem-de dişiň aralygyndan syzylyp çykýar.

2-nji gönükme. Aşakdaky harp birikmelerini we sözleri okaň hem-de depderiňize göçüriň.

ثب ثبات ثبت ثا ثواب اِرت وارث اثر اثبات تاب ثور ثبوت

3-nji gönükme. «b» harplaryny ا (elip) we ر (re) harplary bilen goşup, hasyl bolan harp birikmelerini hem-de sözleri depderiňize ýazyň.

4-nji gönükme. Aşakdaky sözleri köne türkmen ýazuwyna geçirip depderiňize göçüriň. Harplaryň owadan ýazylyşyna üns beriň.

Zat, rubab, owaz, perwaz, subut, eser, torba.

5-nji gönükme. Iki görnüşli harplary ýat tutuň. Ol harplary we «ti», «pi» harplaryny goşup sözleri düzüň hem-de olary depderiňize göçüriň.

6-njy gönükme. Aşakdaky sözlemleri okaň hem-de köne türkmen ýazuwyna geçiriň.

Bu at zordur. Batyr ot berer. Abat oba barar.

Atada dutar bar. Dawut edara eder.

7-nji gönükme. Aşakdaky soraglara jogap beriň:

1. Birinji we üçünji harplar «bi», ikinji we dördünji harplar iki görnüşli harplar bolanda, «bi» harpynyň haýsy görnüşini ýazar-syňyz?

2. Sözde «bi», «pi», «ti», «si» harplarynyň özbaşdak görnüşini haçan ýazylýar?

«Iýa» harpy

ى	ي	ي	ى
---	---	---	---

«Iýa» harpy türkmen dilindäki «ý» sesini aňladýar. Harp birikmesiniň ortasynda we ahyrynda «ý», «y», «i» seslerini hem aňladyp bilýär. «Iýa» harpy dört görnüşli harp bolup, onuň özbaşdak hem-de harp birikmesiniň ahyrynda gelýän görnüşini setir çyzygynyň üstünden başlanyp, aýlawly görnüşde setir çyzygyndan aşak geçirilip ýazylýar. Bu harpyň harp birikmesiniň başyndaky hem-de ortasyndaky görnüşleri «bi», «pi», «ti», «si», «nun» harplarynyň görnüşleri ýalydyr. Olardan iki nokady we nokatlarynyň aşakda goýluşy bilen tapawutlanýar.

«Iýa» harpynyň görnüşleriniň biri-birine goşulyşy :

يى يى
آيى يورت

«Iýa» harpynyň aýratynlyklary

1. «Iýa» harpy harp birikmesiniň başynda, esasan, «ý» sesini berýär.

يار يورت يای يوز ياز

2. «Iýa» harpy sözünň başynda özünden öňürti «elip» harpyny kabul edip, «y», «i» sesleriniň birini aňladýar.

ايت ايران ايز اين اير

3. «Iýa» harpy sözünň ortasynda hem-de ahyrynda «ý», «y», «i» sesleriniň haýsy hem bolsa birini aňladýar.

آی نوایی بردی یاری

1-nji gönükme. «Iýa» harpynyň her görnüşinden üç setir ýazyň.

2-nji gönükme. «Iýa» harpynyň we geçilen harplaryň kömegi bilen ýigrimi sany söz düzüp köne türkmen ýazuwynda ýazyň.

3-nji gönükme. د ی ن ر ت ب ا و harplaryny peýdalanyň, köne türkmen ýazuwynda sözlemler düzüň we depderiňize göçüriň.

4-nji gönükme. Aşakdaky sözlemleri köne türkmen ýazuwynda ýazyň:

Nedir ýazdy. Bu aý ýanwar aýydyr. Ene nan ýapdy. Enwer ot orýar. Nury ir turup nan iýdi. Bu ýerde aždarda bar.

5-nji gönükme. Öwrenenleriňizi barlap görüň.

Eger sözünň birinji harpy meddeli elip, ikinjisi «iýa» bolsa, şondan soň hiç bir harp gelmese, «iýanyň» haýsy görnüşi ýazylýar?

Eger birinji harp iki görnüşli, galan üç harp dört görnüşli, dördünji harp «iýa» bolsa, «iýa» harpynyň haýsy görnüşi ýazylýar?

6-njy gönükme. Aşakdaky sözleri köne türkmen ýazuwynda ýazyň:

Ýaý, ýuwut, ýapdy, oý, ýatyr, diýdi, aýtdy, indi, it, un, uz, iýdi, boý, berdi, ýetip bardy, ýitirdi, barýardy.

Ýadyňyzda saklaň! Köne türkmen ýazuwynda öten zaman işliginiň «-dy, -di» goşulmasy bilen gutaran sözler ýazylanda, «iýa» harpynyň özbaşdak görnüşi ýazylýar.

اتدی اوتردی دیدی اویاندی

یووتدی دارتدی اییدی یوردی

«Nun» harpy

«Nun» harpy türkmen dilindäki «n» sesini aňladýar. Bu harp hem dört görnüşli harplara degişlidir. Ol iki tarapyndaky harplara goşulyp ýazylýar. Onuň özbaşdak we harp birikmesiniň ahyryndaky ýazylýan görnüşi setir çyzygynyň ýokarragyndan başlanyp soňra aşak düşülýär hem-de tegelek şekil görnüşinde çyzylyp setir çyzygynda öňki ýere gaýdyp barylýar. «Nun» harpynyň harp birikmesiniň başyndaky hem-de ortasyndaky görnüşleri «bi», «pi», «ti», «si» harplarynyň birikmäniň başyndaky we ortasyndaky görnüşlerine meňzeş bolup, üstünde goýulýan bir nokat bilen tapawutlanýar. «Nun» harpynyň ýazylyşy:

ن نن ن
نادان نون نان انور انار نور

- 1-nji gönükme.** «Nun» harpynyň her görnüşinden bir setir ýazyň.
- 2-nji gönükme.** Geçilen harplaryň hem-de «nun» harpynyň kömegi bilen sözleri düzüp köne türkmen ýazuwyna geçiriň.
- 3-nji gönükme.** Aşakdaky sözlemleri köne türkmen ýazuwunda ýazyň:

Baba bazara barar. Bazarda nan we nar bar. Nan we nar arzandyr. Abatda dört nan we bir nar bar. Nedir we Batyr dana. Enwer ot orar.

ح şekildäki harplar

«Jim» harpy

«Jim» harpy häzirki zaman türkmen dilindäki zarply «j» sesine meňzeş sesi aňladýar. Ol dört görnüşli harplara degişli bolany üçin iki tarapyndan gelýän harplara goşulýar. «Jim» harpynyň grafik şekili iki

görnüşden ybarat bolup, birinji görnüşü setir çyzygynyň üstünde, ikinji görnüşü setir çyzygyndan aşak düşürilip ýazylýar. Bu harp Jemal, jeren, jora, jady, ajoy ýaly sözleriň ýazylyşynda peýdalanylýar.

«Jim» harpynyň ýazylyşy:

ج جج
جان زنجير

1-nji gönükme. «Jim» harpynyň her görnüşinden iki setir ýazyň.

2-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň hem-de depderiňize göçüriň:

جابر جنوب وج جان جواب رواج جزا جبر جبار بُرج
جای جانباز پنج زنجير تجارت

3-nji gönükme. Aşakdaky sözlemleri köne türkmen ýazuwyna geçiriň:

Jeren jaýa bardy. Jandurdy tijarat etdi. Jora ot ordy. Zynjyr uzyndyr. Abat jaýda ýatýar.

«Çim» harpy

«Çim» harpy «jim» harpyna meňzeş, şekildeş harpdyr. Nokadyň üçdügi bilen tapawutlanýar. Bu harp hem dört görnüşli harplara degişlidir. «Çim» harpy ýokarda görüp geçişimiz ýaly, چ ژ harplary bilen birlikde elipbiýe soň goşulan harplara degişlidir. «Ç» sesi arap diline mahsus däldir. Şu sebäpden hem bu harp türki dillerdäki, şol sanda türkmen dilindäki, şeýle-de pars dilindäki sözlerde ulanylýar.

«Çim» harpynyň ýazylyşy:

چ چچ
چاری چای آچر

1-nji gönükme. «Çim» harpynyň dört görnüşiniň her birinden iki setir ýazyň.

2-nji gönükme. Aşakdaky sözleri köne türkmen ýazuwyna geçiriň:
Çary, çay, çit, çok, üç, uç, owuç, çap, iç, üçin, açar, çopan, täç.

3-ni gönükme. Sözlemleri köne türkmen ýazuwyna geçiriň:

Çary aýy çay içýär. Turaç ot çokýar. Çopan açar tapdy. Oraz Ajaba owadan täç berdi. Ojar batyr at çapdy. Abat eje üç owuç undan nan ýapdy.

«Hy» harpy

خ	خ	خ	خ
---	---	---	---

«Hy» harpy türkmen dilindäki «h» sesini berýär. Bu harpyň ýazylyşy «çim» we «jim» harplarynyň ýazylyşyna meňzeşdir. Ýöne olardan nokadynyň sanynyň birdigi hem-de harpyň üstünde goýulýandygy bilen tapawutlanýar. «Hy» harpy hem dört görnüşli harplara degişlidir. Iki tarapyndaky harplara goşulyp ýazylýar. *Halk, bag(h)t, tag(h)t* ýaly sözleriň ýazylyşynda peýdalanylýar. Harplaryň özara goşulyşy:

خ خخ
بخت نرخ خبر چرخ

1-nji gönükme. «Hy» harpynyň her görnüşinden üç setir ýazyň.

2-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň we depderiňize göçüriň.

درخت تخت بخت جناب خبر خاتون خیر خراج
خندان خان خون اخبار بازاردان انجیر خرید یوردی راوچ بار

3-nji gönükme. «Jim», «çim», «hy» harplaryny peýdalanyň, sözleri düzüň we olary sözlem içinde getirň.

4-nji gönükme. Aşakdaky sözleri köne türkmen ýazuwunda ýazyň:

Bag(h)tyýar, çarh, habar, haryt, Çaryýar, uçar, çyn, burç, neç-jar, rowaç, çayçy, horaz, çarh, çapdy, jan, Annajan, harç, haýran.

«Hi» harpy

ح	ح	ح	ح
---	---	---	---

«Hi» harpy ýumşak «h» sesini aňladýar. Bu ses türkmen diline mahsus däldir. Emma ýumşak «h» harpy bilen ýazylyan *hasyl, heykel, häkim* ýaly arap dilinden alnan sözler türkmen dilinde işjeň ulanylýar. «H» sesi bokurdakdan zarp bilen çykýar, şonuň üçin-de oňa bogaz sesi hem diýilýär.

Harpyň ýazylyşy «jim», «çim», «hy» harplarynyň ýazylyşyna meňzeşdir, ýöne «hi» harpynda nokat ýokdur. Harpyň goşulyşyna üns beriň:

ح ح ح
نوح روح راحت

1-nji gönükme. «Hi» harpynyň her görnüşinden üç setir ýazyň.

2-nji gönükme. «Hi» harpyny **ح ج چ** harplary bilen goşup, sözleri düzüň we olary sözlem içinde getiriň.

3-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň we depderiňize göçüriň:

جنت تاج حيا حاجت تينچ آچ حج روح
خبر بردی وژدانی بار راحتدا دور

4-nji gönükme. Aşakdaky sözlemleri köne türkmen ýazuwyna geçirip depderiňize göçüriň:

Ata irden habar berdi. Durdy çay içýär. Jeren haty owadan we tiz ýazýar. Oraz Abatdan Hajar üçin bitin nan iberdi.

«Alahy» harpy

ا	آ	آ	ه
---	---	---	---

«Alahy» harpy türkmen dilindäki ýumşak «h» sesine meňzeş sesi aňladýar. Bu ses hasyl bolanda öýkenden gelýän howa akymy hiç ýerde kesilmän göni agyzdan çykyp gidýär. Ol dört görnüşli harplara degişli bolandygy üçin iki tarapyndan gelýän harplara goşulyp bilýär. Esasan, dört hili ýazylyşy bar, ýöne bu harp başga-da birnäçe görnüşde ýazylyp bilner. *Hemra, para, hawa, bahar* ýaly sözleriň ýazylyşynda ulanylýar.

Görşümüz ýaly, türkmen dilinde ýumşak «h» sesini köne türkmen ýazuwyndaky «hi» we «alahy» harplary berýär. Harplaryň beýle atlandyrylyşy olar biri-birinden tapawutlandyrmak üçindir. «Alahy» harpynyň aňladýan sesi aýdylanda garyn boşlugynda ýeňil silkiniş duýulýar. Arap we pars dillerinden alnan sözler asyl dilinde haýsy «h» bilen ýazylan bolsa, köne türkmen ýazuwynda hem şol harplar bilen ýazylmalydyr. Eger bu düzgün ýerine ýetirilmese sözün manysy üýtgeýär. Bu harplary tapawutlandyrmak, adatça sözleriň ýazylyşyny öwrenmek we sözlük kitaplaryna salgylanmak arkaly amala aşyrylýar.

«Alahy» harpynyň goşulyşy:

ه هه
بهار دیوانه بهانه

«Alahy» harpynyň ýazuw düzgüni

«Alahy» harpy türkmen dilinde birnäçe sesi aňlatmaga hyzmat edýär:

1. Sözüň başynda, ortasynda we çekimli harplardan soň gelende «*alahy*» harpy ýumşak «*h*» sesini berýär.

پنهان بهار زهرا هر هوا

2. Sözüň ahyrynda çekimsiz harplardan soň gelende «*a*», «*e*» seslerini hem aňladyp biler. Ol bu ýagdaýda «*elip*» harpy bilen bir wezipäni ýerine ýetirýär.

بنده نادره پرده بنده پروانه پخته تخته

3. «Alahy» harpy pars dilinden alnan baglaýjy sözlerde (-*ki*, *çünki*, *belki*) gysga «*i*» sesini hem aňladyp biler.

که چونکه بلکه

Köne türkmen ýazuwynda ýazylan tekstlerde «*alahy*» harpynyň ýazylyşynda dürlülük bar. Meselem, -a, -e, -ka, -ga, -ki, -ky, -da goşulmalarynyň käbir ýerlerde «*elip*» harpy, käbir ýerde bolsa «*alahy*» harpy bilen ýazylyşyna duşmak mümkin. Meselem, اوزرا اوزره انچه بیره اندا بولسا هجریدا یانا جاندا ایچرا دیوارده بیله ایچره نیچه

Diýmek, «*alahy*» harpy ilki arap we pars sözlerinde ulanylyp, soňra onuň ulanylyş gerimi giňelip, türkmen dilindäki aýry-aýry sözleri, goşulmalary hasyl etmekde-de peýdalanylyp başlapdyr. Bu harpyň türki dillerdäki sözleriň ahyrynda hem-de goşulmalarynda çekimli sesi aňlatmak üçin ulanylmagynyň sebäbini düşündürmek kyn.

Belki şol döwürüň talabydyr ýa-da katipleriň bilim derejesi, ussatlygy bilen bagly ýagdaýdyr.

1-nji gönükme. «Alahy» harpynyň her görnüşinden baş setir ýazyň.

2-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň. «alahy» harpynyň ýazylyşyna üns beriň we depderiňize göçüriň:

نهار پنهان پناه هير خواه بنده پروانه پخته
تخته زهرا هدايت هيبت نيچه ينه اوزه چاره
کوچه پاده پاره دانه يانه هديه

3-nji gönükme. Düzümünde «alahy» harpy bolan on sany söz düzüň hem-de olary sözlem içinde getirip depderiňize ýazyň.

4-nji gönükme. Geçilen harplary peýdalanyp sözlemleri düzüň.

5-nji gönükme. Sözleri köne türkmen ýazuwyna geçiriň:

Baha, jahan, diwana, dana, hemme, hepde, hana, zynhar, Hyrat, syýa, bahar.

6-njy gönükme. Aşakdaky soraglara jogap beriň:

«Alahy» harpynyň «biý», «pi», «ti», «si», «re», «ze», «waw» harplaryndan soňra haýsy görnüşi ýazylýar ?

«Sin» harpy

س	س	س	س
---	---	---	---

«Sin» harpy türkmen dilindäki «s» çekimsiz sesini aňladýar. Onuň görnüşi iki bölekden ybaratdyr. Birinji dişli bölegi setir çyzygynyň üstünden, «nun» harpyna meňzeş ikinji bölegi setirden aşak düşürilip ýazylýar. «Sin» harpynyň dişsiz ýazylýan görnüşi hem bardyr. «Sin» dört görnüşli ýazylýar. Harp birikmesiniň başyndaky we ortasyndaky görnüşleri setir çyzygynyň üstünde ýazylýar, ahyrdaky hem-de özbaşdak görnüşleriniň ikinji bölegi setir çyzygyndan aşak düşürilýär. *Söz, serdar, dost, ynsan* ýaly sözleriň ýazylyşynda «sin» harpy ulanylýar.

«Sin» harpynyň görnüşleriniň biri-birine goşulyp ýazylyşy:

س سسس
آسان سردار دوست انسان

1-nji gönükme. «Sin» harpynyň her görnüşinden üç setir ýazyň.

2-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň. Olary sözlem içinde getirip, köne türkmen ýazuwynda depderiňize göçüriň:

سودا سوز سرای سباب ساز سیاحت سازنده
سیر سره سرپای سای ساچ سایه

3-nji gönükme. Aşakdaky sözleri köne türkmen ýazuwynda ýazyň:

Serdar, serbaz, saýlaw, asman, saman, Sanjar, saý, serenjam, söwda, serpaý.

«Şin» harpy

ش	ش	ش	ش
---	---	---	---

«Şin» harpy köne türkmen ýazuwynda «ş» çekimsiz sesini aňladýar. Bu harpyň ýazylyşy «sin» harpyna örän meňzeşdir. Ýöne, «şin» harpynyň üstünden üç nokat goýulýar. Bu harp hem dört görnüşli harplara degişlidir. «Şin» harpynyň goşulyp ýazylyşy:

ش ششش
آش شادیان آتش دیش شیر

1-nji gönükme. «Şin» harpynyň her görnüşinden üç setir ýazyň.

2-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň we sözlem içinde getirip depderiňize göçüriň:

آش آشخانه شان داش باش آشنا دیش شهر شباده شیرین

3-nji gönükme. Sözlemleri okaň we köne türkmen ýazuwynda depderiňize göçüriň:

Şeýdaýy şahyrdyr. Şabende birnäçe dessan ýazdy. Şirin owadan gyz. Serdar çorba bişirdi. At dosty – ata dosty. Baş-başa, jan-jana. Aşyr myhmana nahar we nan berdi. Dursun şadyýan ýaşayar. Nabat eje süýji aş bişirdi.

«Lam» harpy

ل	ل	ل	ل
---	---	---	---

«Lam» harpy türkmen dilinde «l» çekimsiz sesini aňladýar. Ol hem öňki geçen harplarymyz ýaly dört görnüşli harpdyr. Onuň özbaşdak hem-

-de harp birikmesiniň soňunda gelýän görnüşleri setir çyzygyndan aşak düşürilip ýazylýar. Harp birikmesiniň başyndaky we ortasyndaky görnüşleri setir çyzygynyň üstünde ýazylýar. *Läle, laçyn, bilbil, bal, bol, Leyli* ýaly sözleriň ýazylyşynda ulanylýar. «Lam» harpynyň goşulyp ýazylyşy:

ل لل

لباس دلدار لرزان لب لیلی

«Lam» harpy «elip» harpyna goşulanda aýratyn şekil emele gelýär, ol «lam-elip» «لا» diýlip atlandyrylýar. «Lam-elibiň» ýazmaçaşy basma görnüşinden biraz tapawutlanýar.

لا بر لاله لاجین بلبل بال لال لایق

1-nji gönükme. «Lam» harpynyň her görnüşinden baş setir ýazyň.

2-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň hem-de sözlem içinde getiriň:

لا ی حال یلان لیلی لایک دوزلی سرلی

3-nji gönükme. Aşakdaky sözleri köne türkmen ýazuwynda ýazyň.

Syrdaş, ýoldaş, welaýat, delil, alaw, aldaw, pul, palaw, palas, doly, ýaly, bela, soldy, bildi, alýar, dolýar, belet, döwlet, labyr.

«Mim» harpy

م	م	م	م
---	---	---	---

Bu harp türkmen dilindäki «m» çekimsiz sesini berýär. Kätipler ony «halkaly mim» diýip hem atlandyryrlar. Sebäbi «mim» harpynyň käbir görnüşleri tegelek halkasy bilen «elip» harpyndan tapawutlanýar. «Mim» harpy dört görnüşli harplara degişlidir hem-de iki tarapyndan gelýän harplara goşulyp ýazylýar. Onuň harp birikmesiniň başyndaky hem-de ortasyndaky görnüşleri setir çyzygynyň üstünde ýerleşýär. «Mim» harpynyň goşulyp ýazylyşy:

م مم

آدم دم تیمار رستم مرمر

«Mimiň» halkalary aşak bakdyrylan görnüşde bolýar.

1-nji gönükme. «Mim» harpynyň her görnüşinden baş setir ýazyň.

2-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň we depderiňize göçüriň,
«mim» harpynyň ýazylyşyna üns beriň:

مراد مرد میدان میوه اوزوم مجلیس من مرحوم
محنت بادام میراث

3-nji gönükme. Aşakdaky nakyllary okaň we depderiňize göçüriň:

دانا تاپیب سوزلار نادان سانچیب سوزلار
هلال ایش لذتلی بیمایش
بیلم التیندان قمت
بیلملی اوزار بیلمسوز توزار

«Käp» harpy

ک	ک	ک	ک
---	---	---	---

«Käp» harpy türkmen dilindäki «k» çekimsiz sesini aňladýar hem-de diňe inçe çekimlili sözlerde ulanylýar. Ol dört görnüşe eýedir. «Käp» harpynyň hemme görnüşi setir çyzygynyň üstünden ýazylýar. Ol *kitap, mekdep, kömek, kebab, kädi, käşir* ýaly sözlerde ulanylýar. «Käp» harpynyň goşulyşy:

ک کک
تاک کباب شکر کوک

1-nji gönükme. «Käp» harpynyň her görnüşinden baş setir ýazyň.

2-nji gönükme. Soňy «käp» harpy bilen gutaran on sany söz ýazyň.

3-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň we olary sözlem içinde getirip, köne türkmen ýazuwynda depderiňize göçüriň:

کیک کیچیجیک اولکه کوپری اویکه اوکوز ایلیکی اکمک

4-nji gönükme. Aşakdaky setirleri okap depderiňize göçüriň:

بلبلم آه وزار چنکیب
تازه گولزاردان ایرئلدئم
کنرئم یولار آچیلمازمی
کوشئکدنن ایریلان مایادنک بوزلان

5-nji gönükme. Aşakdaky nakyllary okaň we köne türkmen ýazuwyna geçirip depderiňize ýazyň:

**Köp damjadan köl bolar.
Kir kiri açar, kinäni söz.
Kelle bolsa, selle tapylar.
Ker eşidenini biler, kör tutanyny.
Kiçijik daş baş ýarar.
Kirt etse kireýli.**

«Gäp» harpy

گ	گ	گ	گ
---	---	---	---

«Gäp» harpy türkmen dilindäki «g» çekimsiz sesini berýär hem-de inçe çekimlili sözlerde ýazylyar. «Gäp» harpynyň ýazylyşy «käp» harpynyň ýazylyşyna meňzeşdir. Ýöne «käp» harpynyň üstünde bir çyzyk bolsa, «gäp» harpynyň üstünde iki çyzyk bar. Ol *gämi, gül, gerek, göni, ýigit, göz* ýaly sözleriň ýazylyşynda peýdalanylýar. «Gäp» harpynyň goşulyşy:

گ گگگ
اگر زرگار سویگی مگر

1-nji gönükme. «Gäp» harpynyň her görnüşinden baş setir ýazyň.

2-nji gönükme. «Gäp» we «käp» harplarynyň kömegi bilen ýazylan aşakdaky sözleri okaň we depderiňize göçüriň:

گنتیر لزگی کوزگی گوزل گمراه بورگوت گپ گئالین
نووگول گورئده
یار گیدسن،الییب گیدئیئن
باش آلیب گیدمانه گئلدئم

3-nji gönükme. Aşakdaky nakyllary okaň we köne türkmen ýazuwında depderiňize göçüriň.

**Çarşenbe gün çar ýana.
Çäge-bozar, duz düzer.
Gezen-derýa, oturan gümra.
Giden getirer, oturan nyrh sorar.**

4-nji gönükme. «Käp» we «gäp» harplaryna degişli aşakdaky sözlerden sözlem düzüp, köne türkmen ýazuwynda depderiňize ýazyň:

Kädi, beg, keçe, kitap, gök, şeker, göni, päk, täk.

«Güňkäp» harpy

نگ	نگ	نگ	نگ
----	----	----	----

«Güňkäp» harpynyň aňladýan «ň» sesi arap we pars dillerinde ýokdur. Bu ses türki dilleriň hem hemmesine mahsus däldir. Türkmen dilinde «ň» sesiniň bardygy sebäpli, «nun» hem-de «gäp» harplarynyň birleşdirilmeginden «güňkäp» harpy ýasalypdyr. Köne golýazmalarda «ň» sesi «nun» we «käp» harplary arkaly نك görnüşde, ýa-da «käp» harpynyň üstüne üç nokat goýmak arkaly نڭ görnüşde berlipdir. Ýöne, köne türkmen ýazuwynda ýazylan çeşmeleriň köpüsünde «ň» sesini aňladýan «güňkäp» harpy, «nun» bilen «gäbiň» birleşmeginden نگ ýasalypdyr:

سازينىنگ يگيدىنگ سانگا كونگل

1-nji gönükme. «Güňkäp» harpynyň her görnüşinden baş setir ýazyň.

2-nji gönükme. İçinde «güňkäp» harpy bolan baş sany söz tapyp, köne türkmen ýazuwynda sözlem içinde getirň.

3-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň we depderiňize göçüriň:

گوزلئرينگ ياندئنگ ايلينگ مونگ اونگا اونونگ
سنئينگ آدينگان يانينگان گونونگ

«Fi» harpy

ف	ف	ف	ف
---	---	---	---

Bu harp türkmen dilindäki «f» sesini aňladýar. «Fi» harpynyň berýän sesi türkmen dilinde köplenç «p» görnüşinde hem okalýar. Harpyň ýazylyşy «bi», «pi», «ti», «si» harplarynyň ýazylyşyna meň-

zeşdir, ýöne, harpyň başlanýan ýeri tegelek görnüşinde aýlanylýar, onuň üstünde bolsa, bir nokat goýulýar. Harp dört görnüşde bolup, setir çyzygynyň üstünde ýazylýar. *Fil (pil)*, *Ferhad (Perhad)*, *faş (paş)*, *defter (depder)* ýaly sözleriň ýazylyşynda peýdalanylýar.

«Fi» harpynyň goşulyşy:

ف ففف

حرف فرمان دفتر فهم يوسف فرهاد

1-nji gönükme. «Fi» harpynyň her görnüşinden baş setir ýazyň.

2-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň we olary sözlem içinde getirip, köne türkmen ýazuwynda depderiňize ýazyň:

فاش فيل فرزند شفا دفتر فرمان نفس جفا فلک فکر حرف

3-nji gönükme. Aşakdaky goşgy bendini okaň we depderiňize göçüriň:

يُغَيِّتُ كُنْرُكُ هِرْ ايشينه مئردانا
 نامارد مئرد يرينده دورماني بيلمئز
 ناواسئز قارداشدان يئگدئر بيگانا
 حالينگ نئچنك ديئييب سورماني بيلمئز

«Kap» harpy

ق	ق	ق	ق
---	---	---	---

«Kap» harpy türkmen dilindäki «k», «g» seslerini aňladýar we ýogyn çekimlili sözlerde ýazylýar. Bu harp hem dört görnüşli harplara degişlidir. «Kap» harpynyň özbaşdak hem-de harp birikmesiniň ahyrynda gelýän görnüşi setir çyzygyndan aşak düşürilip, harp birikmesiniň başynda we ortasynda gelýän görnüşleri bolsa, setir çyzygynyň üstünde ýazylýar. Ol *kaka*, *gurban*, *kabul*, *arka*, *gara* ýaly sözleri ýazmakda ulanylýar. «Kap» harpy aşakdaky görnüşde goşulýar:

ق ققق

مشرق قلم يوق تقدير تنقيد

1-nji gönükme. «Kap» harpynyň her görnüşinden baş setir ýazyň.

2-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okap, depderiňize göçüriň:

قامت قند قداق قازيق قاشيش اقشام قار قاش فراق
قوى قوزى قاوون قورت اوق قايجى اورتاق توقماق
اوزاق قراقچى تنقيد

3-nji gönükme. Goşgy setirlerini okaň we depderiňize göçüriň.

شو گون بير قيز قوپوز چالدي
سازينينگ قورباني بولسام
چالدي جانا اولدار سالدي
نازينينگ قورباني بولسام

Geçilen harplary gaýtalamak üçin gönükmeler

1-nji gönükme. Magtymgulynyň goşgularyndan alnan aşakdaky bentleri okaň we depderiňize göçüriň.

مختومقلي، بو دنيانينگ دولتين
گلن گورر - چکر اولوم محنتين
مدام يوودر لر اجل شربتین
بو شربتدن هيچ کيم داتمايین قالماز

مختومقلي، پندينگ ايل لره سويله
اوز حالينگ نيچيكدير بير فکر ايله
سفر قيلماق لازم، آزيغينگ ايله
حيف دير جانينگا، چيليم چکمه گيل

2-nji gönükme. Aşakdaky parasatly sözleri okaň we depderiňize göçüriň:

تيلينگ باتر بولماسون اوزينگ باتر بول ناموس
اولوم دين يامان سحي بول بحيل بولما

Ýadyňyzda saklaň! *Alynma sözleriň käbirinde «e», «u», «y» harplary sözün başynda gelende «elip» harpy ulanylýar. «Elip» harpy hiç hili hereket belgileri goýulmazdan «e», «u», «y» görnüşlerinde hem okalýar.*

ادب انسان اوستاد

3-nji gönükme. Aşakdaky harplary biri-birine goşup sözleri ýasaň:

ش م ش ا د - ر ا ح ت - ح ق ی ق ت - ر س ت م - د و ر
م ش - ق ی ن چ ی ل ی ق - ش ا د ل ا ن ی ش

4-nji gönükme. Aşakdaky sözleri türkmen dilinde aýdylyşy ýaly okaň:

انسان احد اساس احسان اسباب اكبر اراده اسلوب اسلام
اسناد اسكندر انقلاب ادب اديب ادراك

5-nji gönükme. Alyşir Nowaýynyň aşakdaky setirlerini okaň we depderiňize göçüriň.

گوهر و درنی قولاق آزاری بیل
سوزنی قولاقنینگ در شهواری بیل
بیفایده سوزنی کوپ ایتما
فایده لیق سوزنی ایشیتوردین قایتما

6-nji gönükme. Mollanepesin aşakdaky setirlerini okaň we depderiňize göçüriň.

توماشا ائیلاب تویلاردا
گورنلئر یاغشی دیدی
بیلغئر شئنگ جانئم آدی
گوزله قارا گوز گئلین

زئرزيوئردئن باهالي
 سيم و زئردئن دوون گئيسننگ
 شهدي شنكئر دنللئردئن
 سوزله قارا گوز گئلين

7-nji gönükme. Bular haýsy harplar? و ژ ز ر ذ دا
 ج ب ت پ ن ی ه ل م ف ق
 Olaryň atlaryny aýdyň we şol harplary içinde getirip sözleri düzüň.

«Sat» harpy

ص	ص	ص	ص
---	---	---	---

Köne türkmen ýazuwynda diňe arap diline mahsus bolan harplar bar. Biz ol harplaryň üçüsi bilen geçen sapaklarymyzyň dowamynda tanyş bolduk. Olar «zal», «si» we «hi» harplarydyr. Beýle harplara indiki geçjek «sat», «zat», «taý», «zaý» çekimsiz harplarymyz hem-de bokurdak sesini berýän «aýn» harpy-da degişlidir. Hatdatlyk sungatynda kätipler bu harplara «ýat harplar» diýip at beripdirler. Bu harplaryň şeýle atlandyrylmagynyň sebäbi, olaryň aýdylyşyndaky kynçylyklar bilen baglanyşyklydyr. Harplaryň dogry aýdylyşyny öwrenmek üçin uzak wagtlyk türgenleşik, gaýtalamak gerekdir. «Ýat harplaryň» sany sekiz sanydyr:

ع(aýn) ظ(zayı) ط(taý) ص(sat) ض(zat) ح(hi) ث(si) ذ(zal)

Ýokarda görkezilen harplaryň üç sanysy– zal, si, hi (ذ ح ث) harplary bize tanyş harplardyr. Indiki tanyşmaly harpymyz «sat» harpydyr. «Sat» harpy «s» sesini aňladýar, ýöne bu «s» sesi türkmen diline mahsus däldir. «Sat» harpynyň aňladýan «s» sesi dilarka çekimsiz sesi bolup, diliň arka tarapynyň ýumşak kentlewüge degip, diliň ujunyň ýokary galyp, alyn dişlere ýakynlaşyp, agyz boşlugynyň howa bilen doldurylyp aýdylmagy bilen hasyl bolýar. Bu harp iki bölekden ybaratdyr, birinji bölegi setir çyzygynyň üstünde, ikinji bölegi setir çyzygyndan aşak düşürilip ýazylýar. Ol dört görnüşlidir. Harp birikmesiniň başynda we ortasynda ýazylýan görnüşi setir çyzygynyň

üstünde, ahyrynda hem-de özbaşdak gelyän görnüşiniň ikinji bölegi setir çyzygyndan aşak düşürilip ýazylýar. *Hasyl, sabyr, pasl, halas* ýaly sözlerde ýazylýar. «Sat» harpynyň goşulyşy:

ص صصص

خاص صوفى مصر صفا مقصد منصور

1-nji gönükme. «Sat» harpynyň her görnüşinden baş setir ýazyň.

2-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň we depderiňize göçüriň.
«Sat» harpynyň beýleki harplar bilen goşulyp ulanylyşyna üns beriň.

صلح حاصل حالص صيد نقصان شحص صاحب
صحبت صنف صبا حلاص احلاص مقصد نصيب
قاصد صفا اصلا تقصير حاصل تصديق وصال رقص

3-nji gönükme. Aşakdaky sözleri köne türkmen ýazuwynda ýazyň:
Sabr, fursat, fasl, hasyl, surat, sap, sadaf, sadyk, asyl, söhbet, sarf, sada, ynsaf, maslahat, yhlas.

4-nji gönükme. Mollanepesiň aşakdaky bendini okaň we depderiňize göçüriň.

قارا ساچئن گيجه ديئب، اوقلاب مئن
گوئديز اکنن، چوخ آرمانيم، نأزلي يار
صابا سحر واقتي ديئب، چاڪلاب مئن
چئشمئم آچسام، آرمان اکنن، نأزلي يار

5-nji gönükme. Aşakdaky nakyllary köne türkmen ýazuwynda ýazyň.

Edep bilen bagt tapylar—sabyr bilen tagt.

Edepli ile ýarar.

Çöken düýe ýer alar.

Çöp bol—köp bol.

Çüýrük tagta myh tutmaz.

«Zat» harpy

ض	ض	ض	ض
---	---	---	---

«Zat» harpy alynky kentlewükde aýdylýan, zarply «z» sesini aňladýar. Bu ses türkmen dilinde ýokdur. «Zat» harpynyň ýazylyş usuly «sad» harpynyňka meňzeşdir, ýöne onuň üstünde bir nokat goýulýar. «Zat» harpynyň goşulyşy:

ض ضض
مضمون ضرور قرض

1-nji gönükme. «Zat» harpynyň her görnüşinden baş setir ýazyň.

2-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň we depderiňize göçüriň:

ضرب ضرورت حضرت حاضر راضى رضا ضيافت

4-nji gönükme. Goşgy setirlerini okap depderiňize göçüriň.

چنقدئم گوللئر سئيران اديب
گورمنشم بيقارار بولدئم
مجنونيمي منن ياد اديپ
ايلدنن ايله سورار بولدئم

Ýadyňyzda saklaň! *Arap dilinde çekimsiz sesler sözleriň süňni hasaplanylýar. Sözler çekimsiz harplaryň arasyna çekimli harplary goşmak arkaly ýasalýar. Sözleriň kökünüň üç, dört, baş çekimsiz harplardan hem ybarat bolmagy mümkindir. Bir kökden emele getirilýän sözler many taýyndan ýakyn bolup biler. Şeýle sözler köne türkmen ýazuwyndaky tekstlerde hem ýygý-ýygýdan gabat gelyär. Meselem, **قصد** sözünü alyp göreliň. Ol üç çekimsizden – «kap», «sat», «dal» çekimsizlerinden ybaratdyr. Bu sözden ýakyn manyly aşakdaky sözleri ýasap bolar:*

قاصد – مقصود – مقصد – قصيده – مقاصد – اقتصاد

«Taý» harpy

ط	ط	ط	ط
---	---	---	---

«Taý» harpy «t» çekimsizini aňladýar. Bu harpyň aňladýan sesi türkmen dilinde ýokdur. «Taý» harpy dört görnüşe eýedir. Harpyň hemme görnüşi setir çyzygynyň üstünden ýazylýar. Bu harpy ýazmak üçin ilki bilen «sad» harpy ýazylýar soňra üstünden dikligine «elip» harpynyň görnüşinde çyzyk çekilýär. *Talyp, hatar; hat, Tahyr* ýaly sözlerde peýdalanylýar.

ط ط ط ط

طلبه خط طاهر خطات خطر شرط

1-nji gönükme. «Taý» harpynyň her görnüşinden baş setir, «elip» harpy bilen birigýän görnüşinden üç setir ýazyň.

2-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň we sözlem içinde getiriň, köne türkmen ýazuwynda ýazyň:

Talyp, Hytaý, hat, hatdat, tawus, hata, şert, etrap, hatarly, tylla, katra.

3-nji gönükme. Magtymgulynyň aşakdaky bentlerini depderiňize göçüriň:

اللي مونگ بيل دوران سورن بني جان
دنياده قالمادي، يربه- ير گچدي
يوز بيگريمي قارين فرزند گتيرن
آدم حوا بيله سربه- سر گچدي

گلن گچر، قونان گوچر، آدمزاد
يورې، سن هم بير منزله يتر سن
يالانچيدا يگدير قالسا ياغشي آد
بو دنياگه گلमيش بولسانگ، اوتر سن

«Zaý» harpy

ظ	ظ	ظ	ظ
---	---	---	---

«Zaý» harpy «z» çekimsiz sesini aňladýar. Bu ses hem türkmen dilinde ýokdur. Harpyň ýazylyşy «taý» harpynyň ýazylyşyna meňzeş bolup, üstünde bir nokadynyň bolamagy bilen tapawutlanýar. *Wezipe, nazar, intizar, nyzam* ýaly sözler ýazylanda peýdalanylýar.

ظظظظ

وظیفه ظالم نظامی محفوظ

1-nji gönükme. «Zaý» harpynyň her görnüşinden baş setir ýazyň.

2-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň we depderiňize göçüriň.

«Zaý» harpy ulanylan sözleriň ýazylyşyny ýatdan öwreniň. Ol sözler arap dilinden geçen sözlerdir.

لفظ ظلم ظلمت وظیفه نظر کاظم ظریف حافظ
نظامی منظور منظوره ناظم نظام ظاهر نظم

3-nji gönükme. «Görogly» eposyndan alnan aşakdaky bentleri okaň we depderiňize göçüriň.

بي ماهال گنلدينگ يانيما
هر بير باشدا اولوم باردئر
بويادينگ قترميز غانيمما
يالنگيز باشدا ظلم باردئر

آرماندا اولدئنگ بنئرگئن
دوغري گنلسئنگ گنچريين قان
بؤ گون بيزه آخئر زامان
اورتا يولدا قازام باردئر

4-nji gönükme. Aşakdaky teksti köne türkmen ýazuwynda ýazyň.

Soltan Sanjar Merw şäherinde bir eýwan bina etdi. Örän beýik we göwne ýaramlydy. Emma oňa laýyk bir sütün gerek boldy. Agtar-salar-da hiç ýerden tapylmaýardy. Ahyr «Bir garry aýalyň howlusyn-da bir agaç bar» diýip, yzlap tapdylar. Ol agaç eýwanyň sütünine laýyk we mynasypdy. Emma ol aýala her näçe agajyňy sat diýseler-de, ol satmady. Olar gelip:

– Bir garry aýalyň bir agajy bar eken. Ol agaç bu eýwana mynasypdyr. Emma hernäçe jan edip dilesek-de, ol aýal agajyny satmady – diýip, bu wakany soltana aýtdylar. Soltan:

– Hazynadan zerbap donlar getirin - diýip buýurdy.

Derrew getirdiler. Şeýle-de bir tabaga hem ýarym ak, ýarym gyzyl ýarmak (pul) saldylar. Ondan soň soltan:

– Bu zer çekilen donlary ol garry aýala eltip geýdiriň we bu puly hem oňa beriň. Belki razy bolar – diýip höküm etdi. Döwlet sütünleri ol donlar bilen pullary alyp baryp, garry aýala berdiler. Şonda ol hatyn hoşal bolup aýtdy:

– Soltana gerek bolsa, agajy kesin!

(Patyşa Hoja. Gülzar. Aşgabat, 2004)

«Aýn» harpy

«Aýn» harynyň berýän sesi türkmen diline mahsus däldir. Ol ses bokurdakdan zarply çykýan ses bolup, diňe arap dilinde ulanylýar. Ony dogry aýtmak arap dilini gowy bilmeýän adamlara örän kyndyr hem-de uzak wagtlyk türgenleşigi, endigi talap edýär. Bu harp diňe arap sözlerinde ulanylýar. «Aýn» dört görnüşe eýedir. Onuň özbaşdak hem-de sözüň ahyrynda gelýän görnüşleri setir çyzygyndan aşak düşürilip ýazylýar. Sözüň başyndaky we sözüň ortasyndaky görnüşleri setir çyzygynyň üstünde ýazylýar. «Aýn» harpynyň goşulyşy:

ع ع ع
عندليب عوض على عرب

«Aýn» harpynyň aýratynlyklary

1. «Aýn» harpy sözüň başynda gelende «*fatha*», «*kasra*», «*zama*» hereketleri goýlup, «a», «o», «y», «i» sesleriniň birini aňladýar.

عَنقَا عَقْلَ عَهْدَ عَرَبِ عَمَلِ عَرْضِ
عِبْرَتِ عِمَارَتِ عِرَاقِ عِلْمِ
عُمُرِ عُذْرِ

2. «Aýn» harpy sözüň başynda gelip, soňundan «*elip*» harpyny kabul etse, «a» görnüşinde okalýar.

عَالِمِ عَاشِقِ عَاقِلِ عَادَتِ

3. «Aýn» harpy sözüň başynda «*elip*» harpyndan soň gelende, köplenç, türkmen dilindäki «g» sesini aňladýar.

اعْلَانِ اعْتِبَارِ اعْظَمِ اِعْلَانِ

4. «Aýn» harpy sözüň içinde gelende türkmen dilindäki «g» sesini hem aňladyp biler.

صِنَعَتِ سُرْعَتِ صِنْعِي سَاعَتِ سَعَادَتِ مُعَلِّمٍ

5. «Aýn» harpy sözüň ahyrynda gelende türkmen dilinde köplenç okalmaýar.

جَمْعِ نَفْعِ جَامِعِ

6. «Aýn» harpy dilujy «d», «r», «z», «l», dilorta «ý», dilardy «k» seslerini aňladýan çekimsizleriň öňünden gelende, köplenç, gysga «a» sesini aňladýar.

عَذَابِ عَرْشِ

7. «Aýn» harpy sözüň başynda gelende «o», «u», «ö» dodak çekimlilerini hem aňladyp biler.

عَمْرِ عَثْمَانَ

8. «Aýn» harpy käbir sözlerde sözüň başynda «ä», «e» inçe çekimli seslerini aňladyp bilýär.

عَيْنِكِ عَسْكَرِ

9. Türkmen nusgawy edebiýatynyň tekstlerinde sözüň başynda gelyän «aýn» harpy käbir sözlerde «a», «e» çekimlilerini aňladyp gelse-de, janly gepleşikde şol sözleriň öňünden, köplenç, «h» sesi artdyrylyp okalýar.

عزت عبث عسل

Bu sözler «hezzet», «hebes», «hesel» görnüşinde okalýar.

1-nji gönükme. Depderiňize «aýn» harpynyň her görnüşinden baş setir ýazyň.

2-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň we depderiňize göçüriň, sözleriň aýdylyşyna üns beriň, ýazylyşyny ýat-da saklaň.

عدم عدالت عدل عيان عجم عجب عزم عظيم على عليم
عمل عنبر عند ايب عنقا عراب عصر عباد عيد عسى عشق
اعتراف اعتقاد معقول معمار شعر اشعار معارف معلوم

3-nji gönükme. Magtymgulynyň aşakdaky goşgusyny okaň we depderiňize göçüriň, «aýn» harpynyň ulanylyşyna üns beriň.

دوستلارا، دوستوم منینگ شیرین جانان سویگیلی دیر
جان کیبی پنهان جهاندا عالمه بلگیلی دیر
باش بيله بارسام آنگا، قایدان اولورسا گذری
توتسام اول یرده وطن، اول یر کی آنینگ یولی دیر
دیبردی یار: من عاشقیم اوز الیم له قتل ادم
آندان اول غم منی پایمال ادیب آلمالی دیر
اوزگه عاشقلارینگ اولسا پایبند زلف تاریخه
من غریب بندانینگ هم الی، هم آیاهی دیر
غیری له بزم ایله بیپ، ایلسه خوش کونگیلی
مجلس ایچره یاد ادیب دیی: اول غریب قایغیلی دیر

يار گلر، وقت-دا گيدر، غفاته باتميش گوزلري
 آچايين ديبسم، آچيلماز، نه آغير اويقيلي دير
 بيلمهين سورانلارا آيدينگ بو غريب آديميز
 اصلي گرکز، يوردي اترك، آدي مختومقلي دير

«Gaýn» harpy

غ	غ	غ	غ
---	---	---	---

«Gaýn» harpy türkmen dilindäki «g» sesini berýär hem-de içinde ýogyn çekimlisi bolan sözlerde ulanylypdyr. Bu harp «aýn» harpyna meňzeş bolup, üstündäki bir nokady arkaly tapawutlanýar. «Gaýn» harpy dört görnüşli harplara degişlidir. *Gayrat, aga, dogan, çaga* ýaly sözleriň ýazylyşynda ulanylýar. «Gaýn» harpynyň goşulyşy:

غ غغ

داغ غم اوغلان باغبان غاز غريب

1-nji gönükme. «Gaýn» harpynyň her görnüşinden baş setir ýazyň:

2-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okaň we depderiňize göçüriň:

غزل غم غايه غنچه غربت غوره غنيم غبار
 اولوغ اغلا اغيز اوغول ناغاره بغداد

3-nji gönükme. «Gaýn» harpynyň sözde dürli görnüşde gelşine on sany söz tapyp depderiňize ýazyň.

4-nji gönükme. Aşakdaky sözleri köne türkmen ýazuwynda ýazyň:

Magryb, bag, dag, sag, gaflat, galtak, gamgyn, tyg, dogry, ganymat, gafyl, guwwas, gaýyp.

5-nji gönükme. Magtymgulynyň aşakdaky goşgy bentlerini okap, depderiňize göçüriň.

بلبليم آه وزار چنكيب
 تازه گولزاردان آيرئلدئم

گوزدئن غانلي ياشلار دوکيب
اول سئور ياردان آيريلدئم

سنينگ دک قادر دان ديلگ ديلارين
رحم ايله ييب، ياغمير ياغدير، سلطانيم
غريپام، غمگينام، ناليش ايلارين
رحم ايله ييب، ياغمير ياغدير، سلطانيم

6-njy gönükme. «Taý», «zaý», «sat», «zat», «aýn» we «gaýn» harplarynyň harp birikmesiniň başynda gelýän görnüşlerini «iýa» harpy bilen bilelikde ýazyň.

7-njy gönükme. Teksti okaň we köne türkmen ýazuwynda depderiňize göçüriň:

Değişme

Halyf bilen bir çarwa arap saçagyň başynda bile oturyp naharlanýardylar. Şol wagt halyfyň gözi onuň iýip oturan lukmasyna düşdi we onda bir gyl gördi. Ol:

– Eý çarwa arap! Iýip oturan lukmaňdaky gyly aýyr – diýdi.

Onda çarwa arap:

– Iýip oturan lukmaňa seredip, hatda ondaky gyly hem görýän kişiniň saçagyndan tagam iýip bolmaz – diýdi-de, iýip oturan tagamyndan elini çekdi. Gaýdybam onuň saçagyndan nahar iýmejekdigine kasam etdi.

Değişme

Bir adam bir kişiniň ýanyna bardy-da, ony utandyrjak bolup başlady:

– Eýsem, seniň şu bolşuň bolýarmy?! Sen meni öz garyndaşyň hasap edeňok.

Ol adam haýran galyp:

– Náme üçin beýle etmelidigine men düşünemok – diýdi.

Ol:

– Bir mahallar meniň kakam seniň ejeňi almaga sawçy iberipdi. Eger ol ony kabul eden bolsady, onda men seniň bilen süýtdeş dogan bolardym – diýdi.

Onda ol adam:

– Walla, onuň ýaly garyndaş bolýan bolsak, onda birek-biregiň mirasdüşerleri bolup bilmerismi? – diýdi.

(Abdyrahman Jamy. Baharystan. Aşgabat, 2004)

Hereketler

Arap elipbiýine esaslanýan köne türkmen ýazuwynyň esasy aýratynlyklarynyň biri onda gysga çekimlileriň ýazylmazlygydyr. Gysga çekimliler aýdylyar ýöne, olar ýazuwda görkezilmeýär. Ýazuwda gysga çekimlileriň wezipesini «*fatha*» (üstün), «*kasra*» (astyn), «*zamma*» (otur) belgileri ýerine ýetirýär. Olar tekstleriň tiz, aňsat hem-de ýalňyşsyz okalmagyna ýardam edýär. Bulardan başga «*teşdit*», «*sokun*» ýaly belgiler hem bardyr.

Bu belgilere *hereketler* diýlip at berlip, esasan, arap, pars dillerinden alnan sözlerde ulanylýar. Hereketler sowat öwrenmegiň ilkinji etaplarynda goýulsa-da, golýazmalarda köplenç ulanylmaýar.

Fatha (zäber). Bu belgi (ـَ) harpyň üstünde goýulýandygy hem-de *üst*, *ýokary* manylaryny berýändigini üçin oňa *üstün* diýlip at berilýär. Köne türkmen ýazuwynda gysga «a», «ä» sesleri fatha belgisiniň üsti bilen aňladylyar. Oňa pars dilinde «*zäber*» diýilýär.

بَہَار زَہْر آژَدَر

Kasra (zir). Bu hereket (ـِ) «*fatha*» hereketiniň tersine harpyň aşagyndan goýulýar. Oňa pars dilinde «*zir*», türkmen dilinde *astyn* diýilýär. Kasra belgisi ýazuwda gysga aýdylyan «y», «i», «e» seslerini aňlatmak üçin ulanylýar:

زِر زِنَانِ ھِر

Zamma (piş). Bu belgi (◌ِ) arap diliniň grammatikasynda «*damma*» diýlip hem atlandyrylýar. Pars dilinde oňa «*piş*», türkmen dilinde bolsa *otur* diýilýär. Ol hereket sözdäki gysga aýdylyan dodak çekimlilerini – «o», «ö», «u», «ü» seslerini aňlatmakda ulanylýar.

دُرُت

Teşdit (◌ْ) sözlerdäki ýanaşyk gelýän iki çekimsiz sesi aňlatmakda ulanylýar. Sözdäki iki çekimsiz sesiň biri ýazylyp, üstünden teşdit belgisi goýulýar. Şol goýlan teşdit harpy iki gezek okamalydygyny görkezýär. «Teşdit» sözi *ikilendirmek*, *goşalandyrmak* manylaryny berýär. Esasan, arap we pars dillerinden alnan sözlerde ulanylýar.

دُرُو دَرَانِي أَنَا

Sokun (◌ُ) arap sözi bolup, *saklanmak*, *säginmek*, *hereket etmezlik* ýaly manylary berýär. Bu belgä türkmen dilinde *säkin* diýilýär. Sokun belgisi harpyň üsuňden goýulýar hem-de şol harpdan soň çekimli harpyň okalmaly däldigini bildirýär.

مَحْرُومِ أَتْدِي مَزْهَرِهْ دَرِيَا

1-nji gönükme. Berlen sözlere degişli hereketleri goýup, köne türkmen ýazuwynda depderiňize göçüriň:

Terbiýe, beden, darbaz, arzuw, döndi, durna, zäher, bahar, bir.

2-nji gönükme. Aşakdaky söz we harp birikmelerini okaň we «teşdit» belgisini goýup, köne türkmen ýazuwynda göçüriň:

Dürrany, berre, derrew, anna.

3-nji gönükme. Aşakdaky sözlere «sokun» we «teşdit» belgilerini goýup depderiňize göçüriň:

دِيدَارِ رِصْمِ شِدَادِ تَرْتِيبِ مَعْلَمِ مَيْسَرِ جَلَادِ مَنُورِ

4-nji gönükme. Aşakdaky sözleri köne türkmen ýazuwyna geçirip, sözlere «sokun» belgisini goýup depderiňize göçüriň:

Nusga, hatdat, syýah, mümkin, müddet, nakgaş, syrdaş, perwaz, pagta, tagta, parlak, sarpa.

Birmeňzeş şekilli harplar

ب	ت	ث	پ
ج	ح	خ	چ
ر	ز	ژ	
ک	گ	نگ	
س	ش		
ص	ض		
ط	ظ		
د	ذ		
ع	غ		
ف	ق		

Görüşimiz ýaly, köne türkmen ýazuwyndaky harplar birmeňzeş belgilerden ybaratdyr. Olaryň üstüne we aşagyna nokatlar goýulmak arkaly täze harplar ýasalyp, harplaryň sany otuz ikä ýetirilipdir. Türkmen dilinde ulanylýan «güňkäp» harpyny goşanynda otuz üç harp bolýar. Ýöne, otuz üç harpyň ýedi sanysy başga harp ýasamaga gatnaşmaýar. Olara: «*elip*» (ا), «*waw*» (و), «*lam*» (ل), «*mim*» (م), «*nun*» (ن), «*alahy*» (ه) we «*iyä*» (ی) harplary degişlidir.

Her bir harp ýazylanda nokatlaryň goýulýan ýerine hem-de sanynda uly ähmiýet berilmelidir. Eger bir nokat köp ýa-da az bolsa, nokat goýulmasa sözüň manysy düýbünden üýtgeýär. Meselem, «*syza*» sözüniň nokady goýulmasa «*syra*», «*şor*» sözi «*sor*» sözüne, «*köz*» sözi «*kör*» sözüne öwrüler:

سزا - سرا شور - سور كوز - كور

Diýmek, köne türkmen ýazuwynda nokatlaryň sany hem-de goýulýan ýeri örän möhüm ähmiýete eýedir.

Birmeňzeş ses aňladýan harplar

Köne türkmen ýazuwynda ulanylýan harplaryň birnäçesi birmeňzeş ses aňladýar. Ol sesler arap dilinde dürli görnüşde aýdylsada, türkmen dilinde olaryň aýdylyşynda tapawut duýulmaýar. Köne türkmen ýazuwynda ýazylyan arap we pars sözleri asyl manysyny saklamak maksady bilen, üýtgedilmän ýazylyar. Birmeňzeş ses aňladýan harplara aşakdakylar degişlidir:

Z	ذ	ز	ض	ظ
---	---	---	---	---

S	ث	س	ص
---	---	---	---

H	خ	ح	ه
---	---	---	---

T	ت	ط
---	---	---

Arap we pars dillerinde birmeňzeş ses aňladýan harplaryň biri-biri bilen ýeriniň çalşylyp ulanylmagy sözüň manysyna täsirini ýetirýär. Meselem, *sapar* sözüni **صفر** görnüşinde «sat» harpy bilen ýazsaň, ol kamary aýlaryndan ikinji aýyň adyny, **سفر** şekilinde «sin» harpy bilen ýazsaň *syýahat* manysyny berýär. Bu bolsa köne türkmen ýazuwynda sowatly ýazmak üçin arap we pars dillerini hem bilmegi talap edýär.

1-nji gönükme. Nokatlary aşagynda goýulýan harplaryň her birine degişli baş sany söz ýazyň.

2-nji gönükme. Nokatlary ýokarsynda goýulýan harplaryň her birine degişli baş sany söz ýazyň.

3-njy gönükme. Nokatsyz harplardan düzülen on sany söz ýazyň.

4-nji gönükme. Aşakdaky nokatly harplardan düzülen sözleri okaň we depderiňize göçüriň. Özüňizden şolara meňzeş sözleri tapyň.

پیشیق تخت بخت قیزیق چیقیش شیرین چیبین
چکیپ غیش تیز

5-nji gönükme. Birmeňzeş ses aňladýan harplaryň her birine degişli mysallary getirip depderiňize ýazyň.

Sanlar

Köne türkmen ýazuwynda ýazylan golýazma eserlerine ser salanyňda olaryň käbirinde sahypalaryň sanlar bilen belgilenilendigini, käbirinde bolsa ýörite bellikleriň ulanylandygyny görmek bolýar. Häzirki wagtda *arap sanlary* diýlip atlandyrylýan sanlaryň taryhy örän gadymy döwürlerden gaýdýar.

Gadymy döwürlerde häzirki sanlar sözler arkaly berlipdir. Soňlugy bilen jemgyýetiň, ykdysadyýetiň ösmegi netijesinde san belgileri, hasaplaýyş ulgamlary kemala gelipdir.

Taryhy maglumatlardan mälim bolşy ýaly, sanlary aňladýan ilki belgiler wawilonlylara we müsürlilere degişli hasaplanylýar. Biziň eýýamymyzdan öňki 3000–2500-nji ýyllarda Müsür ieroglif belgilerinde sanlary aňlatmak üçin dürlü belgiler peýda bolupdyr. Soň şol belgiler Müsür ýazuwynyň esasynda beýleki halklaryň ýazuwlarynyň nusgalaryna aralaşypdyr. Bu döwürde hasaplamagyň onluk ulgamy giňden ýaýraýar. Hindiler noly aňladýan belgini oýlap tapyp, san belgilerini häzirki ulanylyşy ýaly ýazypdyrlar. Biz ol san belgilerini *arap sanlary* diýip atlandyryarys. Sebäbi bu sanlar araplaryň arasynda has giňden ýaýrapdyr. Aslynda araplar bu san belgilerini hindilerden alypdyrlar.

Biziň häzirki ulanylan san belgilerimiz oýlanyp tapylýança Hindistanda başga belgiler hem ulanylypdyr. Mälim bolşy ýaly, şol döwürde giň ýaýran «gwalior» san belgileri arap san belgileriniň döremegine esas bolupdyr.

813-nji ýylda halyflyk tagtyna çykan Mamun öz kakasy Harun er-Reşidiň Merwde gurduran, alymlary hem-de terjimeçileri özüne jemlän ylmy merkezini – «Hazanat ul hikmeti» 817-nji ýylda Bagdada göçürýär. Soňra «Beýtul-hikmet» ady bilen şöhratlanan we uly meşhurlyk gazanan bu ylmy merkez diňe bir terjime işleri, hatdatlyk bilen meşgul bolman, eýsem ylmy saparlary hem geçiripdir.

Şol ylmy saparlaryň birine Musa al-Horezmi ýolbaşçylyk edýär. Bu saparda olar 830-njy ýylda Günbatar Hindistanda, soň Wizantiýada, Horezmdede bolup ylmy barlaglar geçirýärler. Maglumatlara görä Horezmi noluň kömegi bilen ýüzlükleri ýasamagyň usullary bilen tanyşýar, sanlar ulgamyny öwrenip, olary sadalaşdyrýar hem-de giňeldýär. Ol muny özünin arap dilinde ýazan «Arifmetika» kitabynda beýan edýär. Horezminiň hindi san belgilerine bagyşlanan bu kitaby ilki bilen arap Gündogaryna ýaýraýar. Soňlugy bilen latyn diline terjime edilip, X asyrdan Ispaniýada, XVII asyrdan bütin Ýewropada meşhurlyk gazanýar. Diýmek, Horezmi hindi san belgileriniň esasynda arap san belgilerini döredip, onuň bütin dünýäde ýaýramagyny amala aşyran beýik alymdyr.

Bu san belgileriniň aýry-aýry şekilleri we goşma san görnüşlerini emele getirişleri häzirki san belgilerden onçakly tapawutlanmaýar.

Köne türkmen ýazuwynda ulanylyan san belgilerine aşakdakylar degişlidir:

۱-۱ ۲-۲ ۳-۳ ۴-۴ ۵-۵ ۶-۶ ۷-۷ ۸-۸ ۹-۹ ۰-۰

Goşma sanlar ýazylanda, hat ýazuwyň tersine, çepden saga tarap ýazylýar. Köne golýazma kitaplarynyň sahypalarynda sahypalaryň tertibini saklamak üçin sanlara derek «paýgirler» goýlupdyr.

«Paýgir» sözi pars sözi bolup, «pa» (aýak) we *giriftān* (bolmak) sözlerinden emele gelýär. Bu «*aýak bolmak*», «*hutma-hut gelmek*» manylaryny berýär.

«Paýgir» sahypalaryň gatyşmazlygyna, tertipli durmagyna kömek edýär. Onda indiki sahypadaky birinji söz onuň öňündäki sahypanyň aşak burçuna keseligine ýazylýar. Bu belgä köne türkmen ýazuwynda «garawul» hem diýilýär. Şu nikdaýnazardan paýgir ýazuw ýadygärliklerinde sahypadaky san belgileriniň hyzmatyny ýerine ýetirýär.

Köne türkmen ýazuwynda onluk, ýüzlük, müňlük we ş.m sanlaryny düzýän birlik sanlar çepden saga ýazylyar:

10-10, 13-13, 16-16, 19-19, 40-40.

11-11, 14-14, 17-17, 20-20, 50-50.

12-12, 15-15, 18-18, 30-30, 60-60.

100-100, 1000-1000, 2250-2250.

110-110, 1170-1170, 6798-6798

1-nji gönükme. Depderiňize birlik sanlaryň her birinden üç setir ýazyň.

2-nji gönükme. Aşakdaky sanlary häzirkil ulanylýan sanlarymyza geçirip depderiňize ýazyň:

96 83 79 52 45 36 28 24 19
13 1300 501 441 561 482 342 263
126 19017 2006 14159 1969 1976
1972 1939

3-nji gönükme. Aşakdaky teksti köne türkmen ýazuwyna geçirip ýazyň hem-de sanlaryň ýazylyşyna üns beriň.

Bu kitabyň golýazma nusgalary Türkiýe Respublikasynyň Aşyr Ependi kitaphanasynda 416/17 belgili bukjada, Aýasofiýa kitaphanasynda 2911, 3780 belgili bukjalarda, Çorluly Aly Paşa kitaphanasynda 443/23 belgili bukjada, Hafyz Ependi kitaphanasynda 275/1 belgili bukjada, Reşit kitaphanasynda 715/3 belgili bukjada saklanýar. «Altyn halkalar» kitaby dürli ýyllarda nemes, fransuz, türk ýaly dünýäniň dürli dillerine terjime edilipdir.

Eser türkmen diline geçirilende onuň Türkiýe Respublikasynyň Stambul şäherindäki Aşyr Ependi kitaphanasynda 416/17 belgili bukjada saklanýan nusgasyndan peýdalanyldy, zerur bolan ýerlerde düşündirişler bilen üpjün edildi.

«Newabigu'l-kelim» 1772-nji ýylda H.A. Schultens tarapyndan Leiden şäherinde ilkinji gezek neşir edilýär. Soň 1866-njy we 1885-nji ýylda daşbasma görnüşinde Stambulda, 1871-nji ýylda Parižde, 1870-nji, 1887-nji, 1910-njy ýyllarda Kairde, 1888-nji ýylda Beýrutda çap edilýär.

(Mahmyt Zamahşary. Ýagşyzadalaryň bahary. 6-njy jilt. Aşgabat, 2004)

4-nji gönükme. Aşakdaky teksti okaň we ondaky sanlar bilen baglanyşykly wakalara üns beriň. Tekstiň sanlar bilen bagly ýerini köne türkmen ýazuwynda ýazyň.

Rysgal tapmagyň ýoly

Bohluly gowy tanaýan we onuň akyl-paýhasyna hormat goýýan adamlaryň biri her gezek ony görende, durmuşyň çylşyrymly meseleleri barada ondan maslahat soraýardy. Bohlul hem öz gezeginde dürli-dürli görnüşlerde onuň soraglaryna jogap berýärdi.

Käwagt Bohlul erteki ýa-da kyssa aýdyp, adamlary dogry ýola gönükdirýärdi. Günlerde bir gün hälki adam Bohlula şeýle sorag berýär: «Allatagala adamlara rysgaly nädip paýlaýar. Näme üçin käbirleri baý, başgalary bolsa garypdyr?»

Bohlul oňa şeýle jogap berýär: «Eziz doganym! Bu dünýäniň baýlygy ölçeglidir. Her adama oňa degişli bolan bölegi ýetýär. Allatagala her bir adama baýlyk berjek bolanda, ony öz erk-islegi bilen berýär».

– Mümkün bolsa bu barada has-da giňişleýin düşündiriş beriň – diýip, hälki adam Bohluldan haýyş edýär.

Bohlul:

– Isleseň men saňa bu barada bir erteki aýdyp bereýin – diýýär. Sorag beren adam razy bolup, Bohlulyň ertekisini diňlemäge taýýarlanýar. Bohlul ertekisini aýdyp başlaýar.

«Birnäçe ýyl mundan öň Bagdatda açlyk we gytçylyk bolupdyr. Şol günler çörek we başga iýmitler gytalypdyr. Pullary az bolan adamlar zordan öz maşgalalaryny ekläp bilipdirler. Şol döwürde öz baýlygynyň ep-esli bölegini garyplara paýlan bir täjir bar eken. Günlerde bir gün şol täjir öz Hindistandaky dostuna hat ýazyypdyr. Ol Hindistandaky dosty bilen çay söwdasyny edýärdi.

Täjir halkyň ýagdaýynyň agyrdygyny we ondan köp möçberde çay almaga gurbatynyň ýokdugyny bilip, öz hatynda şeýle ýazýar: «Eziz dostum! Mümkün bolan ýagdaýda maňa 100 (\ • •) halta çay iber!»

Täjir hatyny ýazandan soň, onuň syýasyny guratmak üçin, ony bir gyra goýup gidýär. Bu täjir haýyr-sahawatly adam bolandygy sebäpli, Perwerdigärimiz onuň haýyr-sogap işleriniň muzduny bermek isleýär. Birdeňkä bir ýerden siňek uçup gelyär-de, ýaňky hatyň üstüne gonup oturýar.

Ertekiniň bu ýerine ýetip, Bohlul gürrüňini kesýär-de, dostundan sorayar: «Hälki siňek hatyň niresinde oturandyr öýdýäň?» Ertekini diňläp oturan adam bu soraga jogap berip bilmeýär.

Bohlul mähir-muhabbet bilen gülyär-de, ertekisini dowam etdirýär: «Siňek edil 100 (\ • •) diýip ýazylan sanyň üstünde oturýar. Uçanda bolsa 100 sanyň ýanynda aýak yzyny galdyryar. Şeýlelikde, hálki san 1000-e (\ • • •) öwrülýär».

Bohlulyň dostunyň ertekisiniň yzyny bilesi gelyärdi. Bohlul bolsa ertekiniň bu ýerine ýetende hezil edip gülyär. Diňläp duran adam Bohluldan sorayar: «Täjir haty bukja saljak bolanda, hatyň ýüzünde siňegiň öz yzyny goýandygyny görmänmi?»

Bohlul: «Meniň pikirim boýunça, Hudaýyň erk-islegi bilen, siňek aýak yzyny goýup, 100-i (\ • •) 1000-e (\ • • •) öwürükdir. »

«Näme üçin beýle pikir edýärsiň? » diýip, Bohlulyň dosty ondan sorapdyr.

«Sabyr et! Ertekini soňuna çenli diňleseň, özüň munuň manysyna düşünersiň» diýip, Bohlul jogap berýär.

Bohlul täzeden demini alyp, ertekini dowam etdirýär. «Hälki täjir haty bukjanyň içine salanda, 100-iň (\ • •) 1000-e (\ • • •) öwrülendigini görmän galypdyr-da, hatyny Hindistana iberipdir. Hindistandaky täjir bagdatly täjiriň hatyny açanda, dostunyň ondan 1000 (\ • • •) halta çay ibermegi haýyş edýändigini barada okapdyr. Şeýlelikde, 1000 (\ • • •) halta çayy gämä ýükläp, Bagdada iberipdir.

Hawa, dostlar! Gadym zamanlarda ýola düşen adam ýa-da iberilen zat bir ýurtdan başga ýurda ýetýänçä köp aýlar geçýärdi. Şonuň

üçin 1000 (\ . . .) halta çay Bagdada ýetýänçä, birnäçe aý geçipdir. Bagdatly täjiriň haty Hindistana baryp, ondan soň çay Bagdada ýetýänçä, Bagdatda açlyk döwri hem gutaryp, çäýiň bahasy has-da gymmatlapdyr».

Ertekiniň bu ýerine ýetip, Bohlul gürrüňini kesip, ertekini diňläp oturan dostuna seredýär. Ol pikire batyp, sabyrsyzlyk bilen ertekiniň yzyny diňläsi gelyärdi.

Bohlul ertekiniň yzyny aýdyp başlaýar: «Bagdatly täjir ilki bada: «Näme üçin onuň hindistanly dosty 100 (\ . . .) halta çaya derek oňa 1000 (\ . . .) halta çay iberdikä?» diýip oýlanýar. Sebäbini bilip bilmän, öz-özüne şeýle diýýär: «Çäýi satjak bolayyn. Netijesini soň görerin».

Bagdatly täjir hindistanly dostuna ýene-de bir hat ýazyp: «Näme üçin 100 (\ . . .) halta derek 1000 (\ . . .) halta çay iberdiň?» diýip, ondan sorapdyr. Birnäçe aý geçenden soň, Hindistandan hatynyň jogaby gelipdir: «Özüň 1000 (\ . . .) halta çay iber diýip ýazdyň. Men hem şonça halta çay iberdim» diýip, dosty öz hatynda ýazypdyr. Hawa, eziz dostlar! Ertekiniň yzyny Bohlulyň özünden eşitmek hem göz önümize getirip bileris. Netijede, bagdatly täjir kynçylykly döwürde öz haýyr-sogap işleri bilen adamlara kömek edendigi üçin, Allatagala onuň çykdajylaryny birnäçe esse köpeldip gaýtaryp berdi.

Emma biziň ertekimiz entek gutaranok. Bohlul öz dostuna bu gürrüň bilen bagly başga bir ertekini aýdyp berýär: «Şol açlyk döwürde Bagdatda başga bir bahyl we gysganç täjir bardy. Ol şeker we gant söwdasyny edýärdi. Şol kynçylykly günlerde adamlar iň soňky umytlaryny oňa baglap, kömek soranlarynda-da hiç kime kömek etmändir. Diňe bir kömekden ýüz döndermän, ol özünde bar bolan ähli puluna gant bilen şeker satyn alýar. Onuň öýünde üsti ýapyk howzy bardy, emma ol ony suw üçin ulanman, satyn alan şekerini we gandyny howzuň içinde gizläp goýýar». Bu ýerde Bohlul ýene-de durýar.

Dosty oňa sorag berýär:

– Mirap onuň howzuna suw goýberenokdymy?

Bohlul:

– Gant we şeker söwdasyny edýän täjir öz üsti ýapyk howzuna barýan ýaby gömüpdür hem-de şol ýeriň mirabyna: «Meniň howzuma suw goýberne!» diýip tabşyrypdyr. Emma her bir adam Hudaýyň ben-delerine hyýanat etse, onuň ýaramaz işiniň netijesi öz-özüne dolanyp gelýär. Gijeleriň bir gijesi täjiriň howzuna suw barmaz ýaly gömlen ýap açylypdyr. Mirap bolsa mundan bihabar bolup, nobata görä, hälki täjiriň öýüniň ýanyndaky öýlere suw goýberipdir.

Eziz dostlar! Bu wakanyň yzyny siz özüňiz hem göz öňüňize getirip bilersiňiz. Özüňiz pikir edip görüň, bu täjir özüniň howzunyň suwdan dolandygyny göreňde, nähili ýagdaýa düşdükä?

Bohlul bu wakany öz dostuna aýdyp bolandan soň, oňa şeýle diýýär: «Indi özüň göz ýetirdiňmi, Allatagala näme islese, şol zat hem bolýar, ynsan bolsa, ýagşylyk edip, Perwerdigärimiziň razylygyny gazanmaly».

Bohlul daşyndan özüni diwana edip görkezse-de, onuň her bir akylyly-paýhasly sözünden sapak alyp bolýardy. Şonuň üçin Bohlulyň dosty ondan razy bolup, öwrenen zatlary üçin tüýs ýüreginden minnetdarlyk bildirip, onuň bilen hoşlaşyp gidýär.

(Reza Şyrazi. Bohlulyň kyssalary. Aşgabat, 2009)

Harplaryň setir çyzygyna laýyklykda ýazylyşy

Köne türkmen ýazuwyndaky harplar ýazylyş tärine laýyklykda iki topara bölünýär:

1. Setir çyzygynyň üstünde ýazylyan harplar. Olar on dört sanydyr:

ا ب پ ت ث ط ظ ف ك گ ن گ د ذ ه

2. Setir çyzygyndan aşak düşürilip ýazylyan harplar. Olar on dokuz sanydyr:

ج چ ح خ ر ز ژ س ش ص ض ع غ ق ل
م ن و ی

Ýadyňyzda saklaň! Ýokarda aýdylan harplaryň köpüsiniň harp birikmesiniň başynda we ortasynda gelyän görnüşleri setir çyzygynyň üstünde ýazylyar.

1-nji gönükme. Magtymgulynyň aşakdaky bentlerini okap, depderiňize göçüriň. Setir çyzygynyň üstünde we setir çyzygyndan aşak düşürilip ýazylyan harplary aýratynlykda görkeziň.

اقبالينگ اويانسا، دولت يار بولسا
داغا آزي اورسانگ داشي سينديرار
طالعينگ ترس گلسه، بختينگ شور بولسا
پالوده ديين آش ديشي سينديرار

اجلينگدن قورقوپ گيرسنگ عمانا
قورقودان نه پيدا گيدهجك جانا
عمرينگ آخر بولوپ دولسا پيمانا
خشخاشينگ ساماني باشي سينديرار

2-nji gönükme. Teksti okaň we depderiňize göçüriň. Setir çyzygynyň üstünde ýazylyan harplary belläň.

تورکمن حالقیننگ اولی سؤیگوسنی قازانان کریم
شاهیر، دنگه تورکمنیستاننگ چاکلرننگ ایچینده دأل ده
ایسم، دونیا تورکمنلرننگ دیلینی بایلاشدیرماقدا، آدمزادنگ
اونگات طاراپلارنی وصف ادیان قیلیق - حاصیتلرینی
اوندآپ وصف ادنی اوچین اولی حورماتا مناسیبیدیر
کریم شاهیرنگ قوشغولارینی اوقاپ، کؤپ زادلارا
گؤز یتیرجکدینگیزه اینانیارین

Şemsi we kamary harplar

Arap elipbiýine mahsus bolan ýigrimi sekiz harp iki topara bölünýär:

1. Kamary (Aý) harplary

2. Şemsi (Gün) harplary

Kamary harplary on dört sany bolup, olar «harful-kamar» – Aý harplary diýlip atlandyrylýar hem-de aşakdaky harplary öz içine alýar:

ا ب ج ح خ ع غ ف ق ك م و ه ي

Ikinji topara girýän harplar bolsa, «harfuş-şems» – Gün harplary diýlip atlandyrylyp, olaryň hem sany on dördtür:

ت ث د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ل ن

Şemsi harplar «el» artikliniň (ال) «lam» harpyny özüne meňzedýär, ýagny şemsi harp bilen başlanýan sözüň öňünden «el» artikli gelse, artikliň «lam» harpy sözüň birinji şemsi harpyna meňzedilip okalýar. Meselem:

(ýazylyşy – lugat el türk, okalyşy – lugat et türk) لغت الترك

(ýazylyşy – el Zamahşary, okalyşy – ez Zamahşary) الزمخشري

Kamary harplar bolsa, meňzeş aýdyp bolmaýan harplardyr. Eger söz Aý harplarynyň biri bilen başlasa, onuň öňünden «el» artikli gelse, artikliň «lam» harpy sözüň birinji harpyna meňzedilmän okalýar. Meselem:

(el kyssa) القصه (el maşryk) المشرق

1-nji gönükme. Aşakdaky söz birikmelerini okaň we depderiňi-ze göçüriň. «El» artikli goşulanda Aý we Gün harplarynyň okalyşyna üns beriň.

حزاین المعانی لغت الترك حیرت الابرار غیاث
اللغت محاكمت اللغتين شمس الدين منطيق الطير

2-nji gönükme. Gün harplaryny depderiňize ýazyň we ýat tutuň.

3-nji gönükme. Aý harplaryny depderiňize ýazyň we ýat tutuň.

4-nji gönükme. Aşakdaky sözleri köne türkmen ýazuwyna geçirip depderiňize göçüriň.

El arab, el-kitab, enwerul-şems, essalam, darilfunun, Nej-meddin, nesihatul mülk, edebul arab.

Köne türkmen ýazuwynda harplaryň ýazylyşy

Köne türkmen ýazuwynda ulanylýan arap harplary ýazylanda olaryň her biriniň öz ýazylyş aýratynlygy bolýar. Şunda harplaryň bellibir böleginiň ilki, beýleki böleginiň bolsa soňundan ýazylymalardygy göz önünde tutulýar. Harplaryň biri-birine birleşşi, olaryň ölçegleri babatdaky kadal arasylyryň dowamynda kämilleşipdir. Hatdatlar öz şägirtlerine çeper ýazuwyň düzgünlerini zýygiderli öwredipdirler. Ol düzgünler nesilden-nesle geçirilip, şeýle-de ýörite gollanmalaryň kömegi bilen biziň günlerimize gelip ýetipdir.

Biz arap elipbiýiniň harplaryny ýazanymyzda çagalygymyzdan endik edinen kril we latyn harplarynyň ýazuw düzgünlerinden düýbünden başga kadalara gabat gelýäris. Harplary ýazanymyzda elimiziň edýän hereketi ýazuwda uly ähmiýete eýedir. Harp ýazylanda näçe köp hereket edilse, aýlawlaryň sany köp bolsa, şol harpy ýatda saklamak, ýazmak kyn bolýar. Şu nukdaýnazardan deňeşdireninde arap we latyn, kril ýazuwlarynyň arasyndaky tapawut örän azdyr.

Köne türkmen ýazuwynda ulanylýan arap harplary ýazylanda olaryň arasyndaky birleşmelere üns berilýär. Haçanda, harpyň zýyndan başga harp goşulmaly bolsa, ol bükülmeler, aýlamalar bilen gutarýar. Eger harp beýleki harplara birikýän bolsa, onuň soňy göni çyzyk görnüşinde tamamlanýar. Biz harplaryň ýazylyşyny ýörite çyzgylaryň üsti bilen berýäris.

Harplaryň birleşşi

özbaşdak	sagdan	iki tarapdan	çepden

harplaryň ady

elip

bi

ti

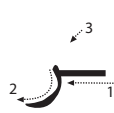

si

jim

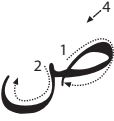
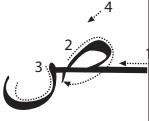
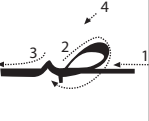
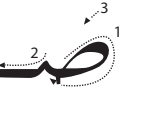

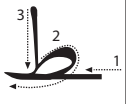
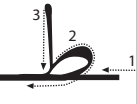

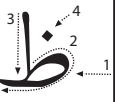
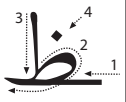
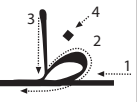

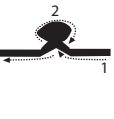

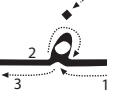

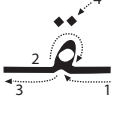

ha

hy

harplaryň ady

Harplaryň birleşşi			
özbaşdak	sagdan	iki tarapdan	çepden
			
			
			
			
			
			
			

Harlaryň birleşiji

özbaşdak	sagdan	iki tarapdan	çepden
			
			
			
			
			
			
			

harplaryň ady

zad

taý

zaý

ayn

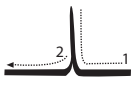

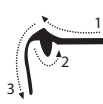

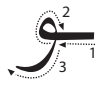

gaýn

fi

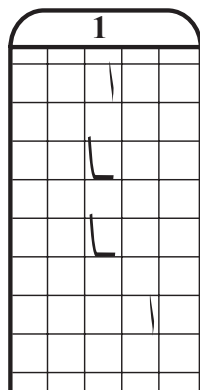
kap

Harplaryň birleşişi

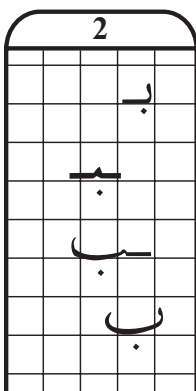
harplaryň ady

	özbaşdak	sagdan	iki tarapdan	çepden
käp				
lam				
mim				
nun				
waw				
alahy				
iýa				

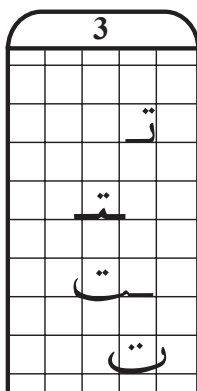
Harplaryň gözenekli kagyзда
ýazylyşy

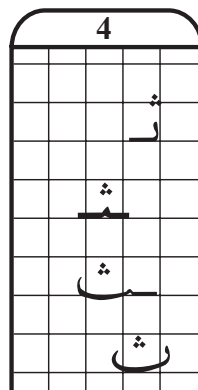
امير

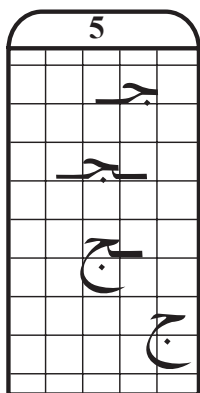
بابر

تيمور

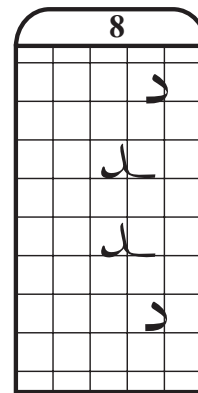
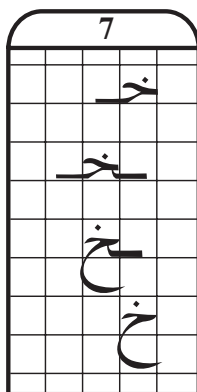
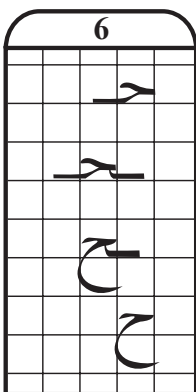

ثامر

جميلة

حسين

دحية

خالد

رعنا

10
ر
ر
ر
ر

11
ز
ز
ز
ز

زَيْنَبُ

9
ذ
ذ
ذ
ذ

12
س
س
س
س

ذابر

13
ص
ص
ص
ص

14
ش
ش
ش
ش

سَلِيمٌ

15
ض
ض
ض
ض

صابر

شمسية

18
ع
ع
ع
ع

ضياء

16
ط
ط
ط
ط

17
ظ
ظ
ظ
ظ

عمر

طاهر

ظريفة

فاطمة

19
غ
غ
غ
غ

غفار

25
ن
ن
ن
ن

نفيسة

هالالة

20
ف
ف
ف
ف

23
م
م
م
م

26
ه
ه
ه
ه

21
ق
ق
ق
ق

24
ل
ل
ل
ل

27
و
و
و
و

قابل

22
ك
ك
ك
ك

كمال

28
ي
ي
ي
ي

واحد

يوسف

1-nji gönükme. Ýokarda görkezilen nusgalardaky ýazylan sözleri depderiňize göçüriň.

2-nji gönükme. Aşakdaky rowaýaty okaň we köne türkmen ýazuwynyň harplarynyň ýazylyşy bilen bagly ýerine üns beriň.

Ibn Jezeri özüniň «Taryh» kitabynynda şeýle rowaýaty getirýär: «Maňa Abu Bekr ibn Dureýhim Isgardy we Aktaýyň ussady Zeki Ybrahym dagy şeýle gürrüň berdi: «Biz Seyfeddiniň öýündedik, onuň ussady Aýbeg Türkmen soltan bolanda Seyfeddin bize oturmagy buýurdy we münejjime pal atdyrdy. Ol: «Meniň ussadym Aýbegden soň kim baştutan bolar? Mongol-tatarlary kim ýeňer? Şol barada pal at» diýdi. Palçy pal atdy, biraz wagt hasaplap durdy we «Maňa baş sany nokatsyz hat görünüýär» diýdi. Seyfeddin oňa: «Näme üçin Mahmud ibn Mahmud diýeňok?» diýdi. (Arap harplarynyň käbiriniň üstünde ýa-da astynda nokat bolýar, ýöne «Mahmud» sözündäki «mim», «ha», «dal» harplarynda nokat ýokdur.) Palçy: «Eý aga, bu hut şeýle» diýdi. Onda Seyfeddin: «Mahmud ibn Mahmud mendirin. Mongollary ýeňip, Horezmşahyň aryny hem men alaryn» diýdi.

(Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe dilleri we edebiýaty okatmagyň nazary hem-de amaly esaslary. Aşgabat, 2012)

Ýyl hasaby. Kalendar

Taryhy çeşmelerden mälim bolşy ýaly, ilkinji ýyl hasaby müsürlilere degişlidir. Ýurtda bolýan gurakçylyklar, hasylyň guramagy müsürlileri mydama alada goýupdyr. (Ýeri gelende belläp geçsek, **Nurmuhammet Andalybyň** «Ýusup–Züleýha» dessanynda Ýusubyň Müsürde şa bolan wagty bolýan gurakçylyk ýyllary edebiýatda beýan edilipdir). Olar Nil derýasynyň suwunyň isrip bolup biderek ýere deňze akyp gitmezliginiň çäresini gözläpdirlir.

Ahyrsoňunda Müsür akyldarlary iýun aýynyň 21-i ýa-da 22-si gününüň ýaz gijesiniň iň gysga güni bolýandygyny, şol günleriň biriniň daňdany asmanda parlak Sirius ýyldyzynyň dogýandygyny, şunuň netijesinde Nil derýasynda suwuň joşýandygyny anyklapdyrlar. Olar Sirius ýyldyzynyň her ýylky dogýan wagtynyň arasyndaky günleriň

sanynyň 365 gündüginini hasaplap, ony otuz günden ybarat on iki bölege bölüpdirlir, galan günleri ýylyň ahryna goşupdyrlar. Bu hasaplama ýyldyzyň dogşy her dört ýylda bir-gije gündiz üýtgäpdir. Müsürliler günleri gaýtadan hasaplap, bir ýyly 365 gije-gündize hem-de gije-gündiziň dörtden birine (alty sagada) deň diýen netijä gelipdirler. Bu kalendar köp wagtlaý ulanylýpdyr.

Miladydan öňki 46-njy ýylda Rim imperatory **Ýuliy Sezar** kalendara üýtgetme girizipdir. Onuň kalendarynda bir aý otuz günden, ikinji aý otuz bir günden, diňe fewral aýy ýigrimi sekiz günden diýlip belenenilipdir. Şol gysga aýa-fewrala dört ýylda bir gün goşulyp, fewral aýy ýigrimi dokuz günden ybarat edilip belenenilipdir. Bu üýtgetmäniň netijesinde bir ýyl 365 gije-gündiz, alty sagatdan ybarat bolman, 365 gije-gündiz, baş sagat, kyrk sekiz minut, on dört sekunda deň bolupdyr. Ol hasaplaryň arasyndaky tapawut dört ýüz ýylda üç gije-gündizi emele getiripdir.

1582-nji ýylda Rim papasy **Grigoriý XIII** kalendara gaýtadan düzediş girizýär. Ýewropa döwletleri ýuwaş-ýuwaşdan şol kalendara geçip başlaýarlar. Ýöne Russiýada Ýuliy Sezaryň kalendary ulanylýardy. 1918-nji ýylda Ýuliy we Grigoriý kalendarlarynyň arasyndaky tapawut on üç güne ýetýär. Şeýlelikde, 1918-njy ýylyň otuz birinji ýanwaryndan başlap, on üç gün taşlanylýp göni 14-nji fewrala geçilýär. Soň hasaplanylýp görülse, täze kalendar hem dolý anyk däl bolup çykýar. Minutlar we sekuntlar ýygnanyp, tapawut üç müň üç ýüzünji ýyldan soň bir gije-gündize ýetýär ekeni. Häzirki döwürde alymlar has anyk, kämil kalendary döretmegiň üstünde işleýärler. Biziň häzirki ulanýan kalendarymyz şeýle uzak taryhy ýoly geçip gelipdir.

Milady ýyl hasaby

Milady sözi arap dilinde «dogulmak» manysyny berýär. Bu ýyl hasabynyň başlanýşy Isa pygamberiň doglan wagty bilen baglydyr. Şonuň üçin-de oňa *hristian ýyl hasaby* hem diýilýär. Hristiançylygyň emele gelen döwründe bir topar ýyl hasaplary ulanylýpdyr, olaryň dürli amat-syz taraplary hem bolupdyr. Muny aradan aýyrmak üçin täze ýyl hasabyny düzmek hem-de ulanylyşa girizmek zerurlygy ýüze çykypdyr.

Maglumatlardan belli bolşy ýaly, Rim monahy **Dionisiý VI** asyrdä Isa pygamberiň doglan wagty mundan baş ýüz ýyl öň diýip belläp, şondan başlap ýyl hasabyny ýöretmegi teklipl edipdir. XVIII–XIX asyra çenli Ýewropanyň köp döwletleri milady ýyl hasabyny kabul edipdirler. **Pýotr I** permany bilen Russiýada 1700-nji ýylyň birinji ýanwaryndan başlap milady ýyl hasabyna geçilýär. Milady ýyl hasabyna geçmek işi Orta Aziýada XIX asyryň II ýarymyndan amala aşyrylýar.

Milady ýyly Ýer planetasynyň Günüň daşyndan bir ýylda aýlanyş döwründen – 365,25 gije-gündiziň hasabyndan alnandyr. Ortaça 0,25 gije-gündiziň hasabyna laýyklykda her dört ýylda fewral aýyna bir gün goşulyp, ýigrimi dokuz gün hasaplanylýar. Ol ýyl ýokarda belläp geçişimiz ýaly, 366 gije-gündize deň bolup, uzak ýyl atlandyrylýar.

Hijri ýyl hasaby

Hijri ýyly musulman ýyl hasaby bolup, 622–623-nji milady ýylyndan, ýagny Muhammet pygamberiň Mekkedden Medinä göçen döwründen hasaplanylýp başlanypdyr. Hijri sözi «hijran-aýralyk» diýmekdir. Bu sözüň manysy hem-de hijri ýyl hasabynyň döreýşi hakynda edebiýatçy alym A.Meredow «Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi» atly işinde şeýle maglumat berýär: «Muhammet pygamberiň Mekgeden Medinä göçmegi, şol ýyl musulman ýyl hasabynyň başy hasaplanýar, oňa «hijri» ýyl hasaby diýilýär. Ol milady hasabynyň 622–623-nji ýylyna gabat gelýär. Hijri ýyl hasabynyň döreýşi şeýle beýan edilýär. Abu Musa Eşary Ýemen ülkesiniň häkimi eken. Ol ikinji halypa hezreti Omara hat ýazyp: «Siz tarapdan maňa ýazylýan hat-permanlaryň taryhy mälim däl, olaryň haýsy wagtda ýazylandygy belli bolanok. Indiki gezek hat ýazylanda, onuň ýazylan taryhyny bellemek gerek» diýen pikiri orta atýar. Ikinji halypa pygamberiň şol wagtda ýaşap ýören sahabalaryna ýüz tutýar we belli bir sene döretmek barada olardan maslahat sorýar. Sahabalaryň birnäçesi taryhyň başlangyjyny pygamberiň ölen gününden başlamagy maslahat berýärler, çünki şol gün uly taryhy gündi. Ikinji halypa muny kabul et-

meýär, sebäbi ol gün ýadymyza düşse, täzeden gaýgy-gussa batarys diýýär. Başga birnäçeleri Muhammediň pygamberlige bellenen gününü taryhyň başlangyjy etmegi teklipe edýärler. Hezreti Omar muny-da makullamaýar, «çünki şol wagtda men gümrädim, entek yslamy kabul etmändim, şoňa görä-de ol ýagdaý ýadyma düşüp, köp gaýgylanaryn» diýýär. Şondan soň bu meseläni çözmegi sorap hezreti Alahat ýazýarlar. Ol bolsa pygamberiň Mekgeden Medinä göçen gününü taryhyň başy edip almagy maslahat berýär. Şondan soň musulman senesiniň başlangyjy hijretde, ýagny Muhammet pygamberiň Mekgeden Medinä gitmegi niýet eden gününden başlanýar. Çünki şol günlere başlap, yslam döwleti gün-günden ösüp, güýçlenip ugraýar, şol döwür yslamyň uly ýeňişler gazanmaklygynyň başlangyjy bolýar. Hijret diýmeklik – Muhammet pygamberiň kapyrlaryň azar bermeginden dynmak maksady bilen, Mekgeden Medinä göçmekligidir. Muhammet pygamber sapar aýynyň ýigrimi ýedisinde Mekgeden çykyp, üç gün dagyň gowagynda gizlenip, rebigul-owwal aýynyň başynda gowakdan çykyp, Medinä ugraýar we şol aýyň on ikisinde Medinä gelip girýär. Şu hijri senäni kabul etmek hijretde on ýedi ýyl geçenden soň amala aşyrylýar. Emma Muhammet pygamberiň hijret etmegi moharram aýynyň başynda ýüregine düwendigi sebäpli, taryhyň başlangyjyny şol moharram aýyndan başlapdyrlar. Galylberse-de, moharram aýy beýleki aýlardan has meşhur bolupdyr» (Magymgulynyň düşündirişli sözlügi, Gonbed Kabus 1997, III bölüm, 953–954-nji sah.)

Hijri ýyl hasaby iki sany ýyl hasabyna bölünýär. Olaryň birinjisi – **hijri kamary ýyl hasaby** bolup, Aýyň Ýeriň daşyndan aýlanýş döwrüne deňdir. Bu hasapda bir aýda 29,5 gije-gündiz bar. Hijri kamary ýyl hasabynda-da on iki aý bolup, alty aý ýigrimi dokuz günden, alty aý bolsa otuz günden ybaratdyr. Bir ýylda 354 gije-gündiz bar. Bütün ýylyň dowamynda on ikinji aý otuz gün hasaplanylýp alynýar we bu ýyl 355 günü hasyl edýär.

Hijri ýyl hasabynyň ikinjisi – **hijri şemsi** ýylydyr. Bu ýyl hasaby Ýeriň Günüň daşyndan bir gezek aýlanyp çykyş döwrüne esaslanýar. Şonuň üçin hem bu hasap Günüň dogup ýaşmagynyň esasynda alnyp

barylýar we bir ýyl 365 (366) gije-gündize deň bolýar. Ýöne bir aý ýigrimi sekiz günden ybarat bolýar. Her dört ýylda bu aýa bir gün goşulyp, öňki belläp geçişimiz ýaly, ýigrimi dokuz güne ýetirilýär. Bu ýyl uzak ýyl hasaplanylýp, 366 günden ybaratdyr.

Hijri kamary ýyly hijri şemsi ýylyndan her ýylda 11 gün yza galýar. Şol sebäpden hem hijri kamary ýylynyň birinji aýy *moharram* aýy hem ýylyň belli bir paslyna gabat gelmeýär. Ýylyň dowamynda bellenilýän baýramçylyklar we ş.m her ýylda dürli döwürlere düşýär. Hijri şemsi ýylynyň otuz iki ýyly hijri kamary ýylynda otuz üç ýyl bolýar.

Mundan başga-da, hijri ýylyna her otuz ýylda on bir gün düzediş girizilýär. Ýagny aý kalendary Aýyň hakyky aýlanyşyndan minutlary we sekuntlary hasaba alanynda yza galýar. Olar ýygnanyp, otuz ýylda on bir güne ýetýär. Bu tapawudy aradan aýyrmak maksady bilen, araplar her otuz ýyla on bir gije-gündiz goşup, otuz ýylyň on dokuz ýylyny 354 gün, on bir ýylyny 355 gün görmüşinde hasaplapdyrlar. Şunda, her otuz ýylyň 2, 5, 7, 10, 13, 16, 18, 21, 24, 26, 29-njy ýyllary uzak ýyllar hökmünde alnyp, 365 günden ybarat bolýar. Adatça, uzak ýyly bilmek üçin ony otuza bölmek gerek. Eger şonda galan galyndy ýokardaky sanlaryň birine gabat gelse, şol ýyl uzak ýyldyr. Meselem, 1423-nji ýylyň haýsy ýyldygyny bilmek üçin ony otuza bölýäris, $1423 : 30 = 47$ hem-de galyndyda dört galýar. Dört ýokardaky sanlaryň arasynda ýok, diýmek, 1423-nji ýyl uzak ýyllara degişli däldir. 1431-nji ýyly otuza bölsek, 47,7 bolýar. Galyndyda ýedi galýar, ýedi ýokardaky sanlaryň içinde bolandygy sebäpli, 1431-nji ýyl uzak ýyllara girýär.

Hijri we milady ýyllaryny biri-birine öwürmegiň usullary

Hijri ýylyny milady ýylyna öwürmek üçin hijri ýylyny otuz üç (otuz üç san hijri we milady ýyllarynyň biri-birine dogry geliş döwri) bölmeli. Çykan netijäni ýene hijri ýylyndan aýyrmaly. Hasyly bolan sana 622-ni (Muhammet pygamberiň Mekkedden Medinä giden ýyly)

goşmaly. Çykan netije milady ýylydyr. Meselem, 1425-nji ýyly milady ýylyna öwürmek üçin aşakdaky amallary berjaý etmeli:

1) $1425:33=43$

2) $1425-43=1382$

3) $1382+622=2004$

Diýmek, hijriň 1425-nji ýyly miladynyň 2004-nji ýylyna gabat gelýär.

Hijri ýylyny milady ýylyna öwürmek üçin başga hasaplama usuly hem ulanylýar. Munda hijri ýyly togsan ýedä köpeldilýär, çykan netije ýüze paýlanylýar, galan sanyň üstüne 621,54 goşulýar, emele gelýän san milady ýyly bolýar:

1) $1425 \times 97 = 138225$

2) $138225:100=1382,25$

3) $1382,25+621,54=2003,79$

2003,79-y tegelekläp alanymyzda 2004 bolýar. Hasaplamanýň bu usulyny ýatda saklamak üçin ýörite goşgy bendi ýat tutulýar:

Togsan ýedä göter biljek senäni,

Çykan netijäni paýlagyn ýüze,

Alty yüz ýigrimi bir elli dört sany,

Ustüne goşsaňyz jem çykar ýüze.

Hijri ýylyny milady ýylyna öwürmek eserleriň ýazylan wagtyny kesgitlemekde zerurdyr. Meselem: Seyitnazar Seydiniň «Hoş indi» diýen taryhy goşgusynda:

Ýüz elli ýyl watan diýip gezildi,

Ekinler ekildi, ýaplar gazyldy.

Müň iki yüz bir kem kyrkda ýazyldy,

Taryhyn etseňiz hasap hoş indi – diýen setirler bar.

Bu setirlerde görkezilen 1239-nji ýyl hijri sene hasabydyr. Ony milady ýyl hasabyna öwürýäris.

1) $1239 \times 97 = 120183$

2) $120183 : 100 = 1201,83$

3) $1201,83 + 621,54 = 1823,37$

Soňundaky ownuk sanlary hasaba almasak, şu goşgy 1823-nji ýylda ýazylypdyr.

Milady ýylyny hijri ýylyna öwürmek üçin milady ýylyndan 622-ni aýyrýars. Çykan netijäni 32-ä bölýäris. Soňra amallaryň ikisiniň netijelerini goşýars:

- 1) $2010-622=1388$
- 2) $1388:32=43$
- 3) $1388+43=\text{hijri } 1431$.

Ýatlama: *sanlar bölünende galyan galyndy başden köp bolsa, ony bitinläp bir hasap edilýär we hasyl bolan sana goşulýar.*

Milady ýylyny hijri şemsi ýylyna öwürmek üçin milady ýylyndan 622-ni aýyrmaly. Çykan netije hijri şemsi ýylyny aňladýar. Meselem:
 $2010-622=1388$

Diýmek, miladynyň 2010-njy ýyly, hijri şemsiniň 1388-nji ýylyna deň ekeni.

Hijri şemsi ýylyny milady ýylyna öwürmek üçin, onuň üstüne 622-ni goşmaly:

$$1348+622=1970 \text{ ýa-da } 1353+622=1975$$

1-nji gönükme. ۱۲۲۸ ۱۱۱۵ ۹۹۴ ۹۸۱ ýyllary milady ýylyna öwürüp ýazyň.

2-nji gönükme. 1733, 1760, 1810, 1855, 1970, 1975, 1996, 2002-nji ýyllary hijri ýyllaryna öwürüp ýazyň.

3-nji gönükme. Özüňiziň we maşgala agzalaryňyzyň, dostlaryňyzyň, joralaryňyzyň doglan ýyllaryny hijri ýylyna öwürüp ýazyň.

Hijri-kamary aýlary

Golýazma kitaplaryna ser salanyňda olaryň ýazylyp gutarylan ýylynyň, hatda aýynyň, gününüň bellenen ýerlerine hem duş gelmek bolýar. Şonuň üçin-de, taryhy maglumatlary beýan etmek üçin hijri ýylynyň aýlaryny hem anyk bilmek zerurdyr.

Mysal hökmünde, Alyşir Nowaýynyň «Sabgaýi saýýar» eseriniň ýazylyp tamamlanýan wagty görkezilen bendi getirýäris:

*Taryhda boldy sekiz ýüz,
Segsen ötmüş, ýene dokuz,*

*Aýy onuň rabi us-sani,
Penşenbede ýazyldy soňy.*

Goşgy setirlerinden mälim bolşuy ýaly, eser 889-njy hijri ýylynyň (miladynyň 1484-nji ýyly) rabi us-sani (dört tirkeşiğiň ikinji aýy) aýynyň penşenbe güni tamamlanylypdyr.

Hijri kamary ýylyň aýlary türkmen halkynyň arasynda häzir hem ulanylýar, olar ýigrimi dokuz we otuz günden ybaratdyr:

Hijri-kamary aýlary	Güni	Hijri kamary aýlary	Türkmençe atlandyrylyşy	№
Moharram	۳۰	محرم	aşyr	۱
Safar	۲۹	صفر	sapar	۲
Rabi ul-awwal	۳۰	ربيع الاول	dört tirkeşiğiň birinji aýy	۳
Rabi us-sani	۲۹	ربيعالثانى	dört tirkeşiğiň ikinji aýy	۴
Jomadil ula	۳۰	جمادى الاول	dört tirkeşiğiň üçünji aýy	۵
Jomadil ahyr	۲۹	جمادى الآخر	dört tirkeşiğiň dördünji aýy	۶
Rejeb	۳۰	رجب	rejep	۷
Şaban	۲۹	شعبان	meret	۸
Remezhan	۳۰	رمضان	oraza	۹
Şawwal	۲۹	شوال	baýram	۱۰
Zul-kaade	۳۰	ذوالقعدة	boş aý	۱۱
Zul-hijje	۳۰-۲۹	ذوالحجه	gurban	۱۲

Hijri-kamary aýlarynyň atlary arap dilinde şeýle manylary aňladýar:

1. Moharram–«mukaddes» manysyny berýär. Bu aýda harby ýörişler, uruş hereketleri bes edilipdir. Rejeb, zul-kaade, zul-hijje aýlarynda-da uruş, harby işler gadagan bolupdyr.

2. Safar – «sary» manysyny aňladýar. Bu aýda araplaryň başyna agyr heläkçilik düşýär. Olaryň bedenlerinde kesel döräp, reňkleri saralýar. Şol sebäpden hem aýyň adyna «safar» dakýarlar (M. Hakimow, Turkoston halklari kullagan takwimler, Toşkent 1999, 8-nji sah).

3–4. Rabi ul-awwal we Rabi us-sani– «rabi» sözi arap dilinde «ýaz-bahar» manysyny berýär. Emma araplar gadymy döwürde «rabi» sözünü *güýz* manysynda hem ulanyypdyrlar. Bu iki aý *güýz* paslynda geleni üçin «birinji *güýz*» we «ikinji *güýz*» manylaryny aňladypdyr.

5–6. Jomadil ula we Jomadil ahir– bu aýlaryň ady arap dilindäki «jamada» sözünden bolup *gatamak*, *buza öwrülmek* manylaryndadyr. Bu iki aý ýylyň gýş paslyna gabat gelip, suwuň doňmagy, gatamagy bilen baglylykda atlandyrylypdyr.

7. Rejeb – «irjab» arap sözünden alnyp, *uruşlardan we hüjümlerden özüňizi saklaň* manysyndadyr.

8. Şaban – bu aýyň ady «taşaaba» sözündendir. Ol *şahalanmak*, *ýaýramak* manylaryndadyr.

9. Remezan – «ramada» sözünden alnyp, *ýandyrmak*, *jokrama aý* manylaryny aňladýar. Bu aý tomsuň iň yssy wagtyna gabat geleni üçin şeýle atlandyrylypdyr.

10. Şawwal – «şala» sözündendir. Ol *alyp gitmek*, *göterilmek*, *göçmek* manylaryny berýär.

11. Zul-kaade – «kaade» sözi *oturmak*, *öz öyünde galmak* manylaryndadyr.

12. Zul-hijje – «haj» sözünden alnyp, *haja gitmek* manysyny berýär. Araplar şu aýda Kábä gelip haj parzyny berjaý edipdirler.

Türkmen halkynyň arasynda hijri-kamary aýlary arkaly hasap ýöretmek ýörgünli bolupdyr. Nusgawy edebiyatymyзда hijri-kamary aýlary bilen bagly atlar, wakalaryň belenilmegi ýygy-ýygdydan düş gelýär. *Aşyr*, *sapar*, *rejep*, *meret*, *oraza*, *baýram*, *gurban* aýlarynda doglan çagalara bu aýlaryň atlary bilen baglanyşykly atlar dakylýar. Halkymyz *rejep*, *meret*, *baýram* aýlaryny gelin toýlaryny geçirmek üçin has oňat, sähetli aýlar hasap edýärler. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýörite Permanyňa laýyklykda *gurban*, *baýram* aýlarynda *Gurban*, *Oraza* baýramlary belenenilip geçilýär.

Hijri-şemsi aýlary

Hijri-şemsi ýyl aýlary 622-nji ýylyň ýigrimi birinji martyndan, ýagny gije bilen gündiziň uzynlygynyň deňleşýän gününden başlanylýp hasaplanylýpdyr. Onda ýylyň dowamlylygy Grigoriý kalendaryndaky ýaly 365 ýa-da 366 günden ybarat bolupdyr. Bu hasap Günüň dogup-ýaşmagyna esaslanýandygy üçin, Gün kalendary diýlip hem atlandyrylýar. Onda aýlar mydama ýylyň belli bir wagtyna gabat gelýär hem-de olar astronomik ýyldyzlar toparynyň arapça ady bilen atlandyrylýar.

Aýlaryň başlanýan we gutarýan wagty	Günleri	Hijri şemsi aýlary		Manysy	№
۲۱ mart – ۲۰ aprel	۳۱	حمل	hamal	guzy	۱
۲۱ aprel – ۲۱ maý	۳۱	سور	sowur	öküz	۲
۲۲ maý – ۲۰ iýun	۳۱	جوزا	jöwza	ekiz	۳
۲۱ iýun – ۲۲ iýul	۳۱	سرطان	seretan	leňneç	۴
۲۳ iýul – ۲۲ awgust	۳۱	اسد	eset	ýolbars	۵
۲۳ awgust – ۲۲ sentýabr	۳۱	سنبله	sünbüle	sümmül	۶
۲۳ sentýabr – ۲۲ oktýabr	۳۱	ميزان	mizan	terezi	۷
۲۳ oktýabr – ۲۱ noýabr	۳۰	عقرب	akrap	içýan	۸
۲۲ noýabr – ۲۱ dekababr	۳۰	قوس	kowus	ýaý	۹
۲۲ dekababr – ۲۰ ýanwar	۳۰	جدي	jedi	owlak	۱۰
۲۱ ýanwar – ۱۹ fewral	۳۰	دلو	daluw	gowa	۱۱
۲۰ fewral – ۲۰ mart	۳۰–۲۹	هوت	hut	balyk	۱۲

1-nji gönükme. Hijri-kamary we hijri-şemsi ýyl aýlaryny depderiňize göçürüp ýazyň, arap elipbiýinde ýazylyşyna üns beriň hem-de ýat tutuň.

Müçe ýyl hasaby

Ýokarda aýdylyp geçilenlerden mälim bolşy ýaly, biziň ata-babalarymyz araplar gelmezinden öň hem özleriniň ýyl hasabyny ýöredipdirler. Müçe hasabyna esaslanýan hasap hem şeýle ýyl hasaplary-

nyň biridir. Bu hasap gadymy döwürlerden bäri türkmen, özbek, gyrgyz, gazak, uýgur, hytaý hem-de mongol halklarynyň arasynda giňden ýaýrap, golýazmalarda, resminamalarda, dürli wakalaryň taryhyny anyklamakda, seneleri deňeşdirmekde möhüm ähmiýete eýe bolup gelipdir. Gadymy golýazmalara nazar salanyňda, olarda eseriň ýazylyp gutarylan wagtynyň hijri ýyl hasaby bilen bilelikde, köp ýerde müçe hasabynda hem görkezilendigine duş gelmek bolýar:

تمت الكتاب بعون ال ملك الوهاب كتاب ملا
خواجه نیاز ابن شباد صوفی خوارزمی فی سنه
قوی بیلی ماه رمضان نینک ۲۶ لانچی س ۱۳۲۵
ی دا اتمام سرحدیکا یتتی

Tekstden belli bolşy ýaly, golýazma Horezmde kätib Molla Hojanyýaz ibn Şabat sopy Horezmi tarapyndan 1325-nji hijri ýylynda (miladynyň 1907-nji ýyly), goýun ýylynyň remezan aýynyň 26-syna göçürilip gutarylypdyr.

Türkmen nusgawy edebiýatynyň görnükli wekili Abdylla Şabende özüniň «Gül–Bilbil» dessanyny ýazan wagtyny şeýle belleýär:

Müň iki ýüz on dört boldy taryhda,

Bijin ýyly ýazdym kyssany begler.

Bu ýerdäki 1214-nji hijri ýylyny milady ýylyna öwürsek, ol milady ýyly boýunça 1800-nji ýyla – bijin ýylyna gabat gelýär.

Müçe ýyllary bilen seneleriň beýan edilişine türkmen nusgawy edebiýatynyň eserlerinde köp duş gelmek bolýar. Magtymgulynyň «Atamyň» atly goşgusynda pederi Döwletmämmet Azadynyň aradan çykan ýyly müçe ýyl hasabynda berilýär.

آلتمیش باشده، نوروز گونی، لوو بیلی
توردي، اجل یولون توسدي آتامینگ
بو دنیانینگ ایشی بیلهمیش بللی
عمرنینگ طنابین کسدي آتامینگ

Müçe ýyllary baradaky ilkinji maglumatlara Birunynyň «Asarul bakiýa», Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwany lugat et türk» işlerinde, halk döredijiliginiň eserlerinde we ş.m gabat gelmek bolýar. Olardan mälim bolşy ýaly, türki halklar müçedäki on iki ýyly on iki sany haýwan ady bilen belläpdirler. Şolar arkaly adamlaryň doglan, aradan çykan wagtly, şeýle-de beýleki möhüm wakalar bellenişlidir hem-de ýatda saklanylypdyr. Müçe ýylynda haýwanlaryň ady aşakdaky tertipde ýerleşdirilýär:

1. *Syçan*. 2. *Sygyr*. 3. *Bars*. 4. *Towşan*. 5. *Luw (balyk)*. 6. *Ýylan*. 7. *Ýylky (at)*. 8. *Koý (goýun)*. 9. *Bijin (maýmyn)*. 10. *Takyk (towuk)*. 11. *It*. 12. *Doňuz*.

Müçe ýyllarynyň atларыny ýatda saklamak üçin iki setirli goşgy ýat tutulýar:

*Ýyl başy syçan, sygyr, bars, towşan, luw, ýylan,
Ýylky, koý, bijin, takyk, it, doňuz – boldy tamam.*

Müçe ýyly 21-nji martdan başlanýar. Syçandan doňza çenli 12 ýyl bolýar, 13-nji ýyla geçende ýene syçandan başlanyp gaýtalanýar. Diýmek, bir syçan ýylyndan beýleki syçan ýylyna geçilende 13 ýyl bolýar. Şoňa görä-de ýaş hasaplanylanda:

Birinji müçe (çagalyk müçesi) – 13 ýaş;

Ikinji müçe (jahyllyk müçesi) – 25 ýaş;

Üçünji müçe (ýigitlik müçesi) – 37 ýaş;

Dördünji müçe (orta ýaş müçesi) – 49 ýaş;

Bäşinji müçe (ak sakgallyk müçesi) – 61 ýaş;

Altynjy müçe (gartaňlyk müçesi) – 73 ýaş;

Ýedinji müçe (garrylyk müçesi) – 85 ýaş diýen ýaly toparlara bölünýär.

Käbir alymlar her biri bir haýwanyň ady bilen baglanyşykly 12 ýyllyk döwre bölünýän kalendarýň Hytaý kalendarýdygyny, käbirleri bolsa asly türki bolup, soň hytaýlylara geçendigini belleýärler. Bu babatda Türkiýede köpden bäri ylmy-barlag işlerini alyp barýan dünýä belli sinolog (hytaýşynas) alym W. Eberhard haýwanlaryň atлары bilen bagly kalendarý türki kowumlaryň döredendigini belläp, delil

hökmünde ýyl nyşanlaryndan biri bolan aždahanyň (käbir halklarda «luw» diýlip atlandyrylýar) Hiung-nularda (Aziýa Hunlarynda) bardygyny belläp, munuň köne Hytaý çeşmelerinden alan düşüňjä esaslanýandygyny aýdýar. Hiung-nularyň Kan-suida guran Gu-tzang şäherine «*ýatan aždaryň mekany*» adynyň berilmegi türki kowumyň gadymy medeniýetinden habar berýär.

Haýwan atlary bilen baglanyşykly kalendar barada aýdylýan rowaýatdyr, hekaýatlardan iň gyzyklylarynyň biri Mahmyt Kaşgarlynyň meşhur sözlüginde duş gelýär:

«Bars. Türkleriň 12 ýylyndan biridir. Türkler on iki dürli haýwanyň adyny 12 ýyla goýýarlar, çagalaryň ýaşlaryny, söweş senelerini we şuňa meňzeş belli günleri şol ýyllar arkaly hasaplaýarlar. Ýyllary haýwan atlary bilen atlandyrmagyň asly şundan gaýdýar: türk hanlaryndan biri birnäçe ýyl öň bolup geçen söweşiň bolan senesini ýalňyşýar. Şonuň üçin han il-ulusy geňeşe çagyryýar we gurultaýda: «Biziň şu senede ýalňyşysymyz ýaly, geljekki nesiller-de ýalňyşarlar, şeýle bolsa, geliň, gögüň 12 burçy we 12 aýyň sany laýyk her ýyla bir at goýalyň, belli günleri şu ýyllaryň aýlanmagy bilen ýatlalyň, bu aramyzda unudylmajak hatyra bolup galsyn» diýýär. Halk hanyň bu teklibini makullaýar.

Şundan soň han awa çykýar we ýabany haýwanlary Ýylsuwa tarap sürmegi buýurýar. Bu uly bir arykdyr. Halk bu haýwanlary gysyp, suwa tarap sürýär. Haýwanlaryň käbiri awlanylýar, käbiri suwa zyňylýar, ýöne şolardan on iki sany haýwan suwdan geçýär, her geçen haýwanyň ady bir ýyla at edilip goýulýar. Bu haýwanlardan birinjisi syçan eken. Ilki geçen şu haýwan bolansoň, döwrüň (müçäniň) başy şonuň ady bilen tutylýar we syçan ýyly diýilýär. Ondan soň geçen haýwanlaryň atlary-da ýyllara dakylýar. Olara ud (öküz), pars (bars), tawuşgan (towşan), nag ýa-da luw (aždaha, balyk), ýylan, at, koý (goýun), bijin (maýmyn), takagu (towuk), it (köpek), tongyz (doňuz) ýyllary degişlidir. Doňuz ýylyndan soň gaýtadan syçan ýyly başlanýar» (Kaşgarly Mahmud. *Divanü Lugatit-Türk*. Istanbul 2005, 173-nji sah.).

Mahmyt Kaşgarly bu haýwanlaryň özboluşly aýratynlyklarynyň şol ýylda doguljak çagalaryň häsiýetine täsir edýändigini belleýär. Orta asyr türk dünýäsinde bu düşünje juda giň ýaýrapdyr:

«Türkler şu ýyllaryň hersinda bir hikmet bardygyna ynanyp, pal atýarlar, şowlulyk isleýärler. Şol düşünelere görä ud (öküz) ýyly gelende söweş köpeliýärmiş, sebäbi öküzler biri-biri bilen uruşýarlar. Towuk ýylynda ir-iýmiş köp bolýar, ýöne jemgyýetde tertipsizlik, bulam-bujarlyk köpeliýärmiş, sebäbi towugyň iýmiti dary bolup, towuk ony iýmek üçin çöp-çalamy dörýär. Luw ýyly gelende ýagys köp ýagýar, bolluk bolýar, sebäbi ol suwda ýaşayar. Doňuz ýyly bolsa gar köp ýagýar, sowuk bolýar, agzalalyk döreyär... Görşümüz ýaly, türki halklar her ýylyň aýratynlygyny haýwanyň häsiýeti bilen baglanyşdyrýarlar».

Ýyl atlaryna haýwan atlarynyň dakylmagy barada Gündogar halklarynyň şol sanda türkmen halkynyň arasynda hem dürli rowaýatlar bar.

«Gadymy zamanlarda haýwanlaryň arasynda: «Kim öňürti ýyly görse, ýyl atlarynyň birinjisine şonuň adyny dakmaly» diýipdirler, düýe meniň boýum uzyn şonuň üçin ýyly men ilki görerin diýip men-menlik edipdir. Ýylyň görünmeli wagty syçan düýäniň örküjine çykyp ýyly ilkinji görýär, şonuň üçin hem birinji ýyla syçanyň ady dakylýar. Syçanyň bu eden işine düýäniň gahary gelip, syçana topulýar, syçan küle girip gizlenýär. Düýe ony mynjyratmak üçin küle çöküp agynaýar, häzir hem düýäniň kül görse çöküp agynamagy, onuň syçandan aryny aljak bolmasymyşyn (Türkmen diliniň sözlügi. Aşgabat 1962, 865-nji sah.).

Suňa meňzeş rowaýat mongollarda hem bar. Ýöne onda syçan düýäniň örküjine çykyp tersine, günbatara seredip durýar. Gün doganda onuň şöhesi daga düşüp, syçan ony ilki görýär.

Müçe ýyllaryny kesgitlemegiň ýörite tablisasy bolýar:

Syçan	1936	1948	1960	1972	1984	1996	2008	2020
Sygyr	1937	1949	1961	1973	1985	1997	2009	2021
Bars	1938	1950	1962	1974	1986	1998	2010	2022
Towşan	1939	1951	1963	1975	1987	1999	2011	2023
Luw	1940	1952	1964	1976	1988	2000	2012	2024
Ýylan	1941	1953	1965	1977	1989	2001	2013	2025
Ýylky	1942	1954	1966	1978	1990	2002	2014	2026

Koý	1943	1955	1967	1979	1991	2003	2015	2027
Bijin	1944	1956	1968	1980	1992	2004	2016	2028
Takyk	1945	1957	1969	1981	1993	2005	2017	2029
It	1946	1958	1970	1982	1994	2006	2018	2030
Doňuz	1947	1959	1971	1983	1995	2007	2019	2031

Müçe hasaby bilen adamyň ýaşyny kesgitlemek üçin, öňürti onuň ýylyny soramaly. Soňra adamyň ýüzüne garap, müçe ýyllarynyň haýsy toparyna gabat gelyändigini seljermeli. Eger onuň ýyly it bolsa, özi-de ýüz keşbine laýyklykda ýigitlik müçesine gabat gelyän bolsa, öňi bilen üstümizdäki ýylyň adyny bilmeli. Mysal üçin, 2013-nji ýyl – ýylan ýyly. Uç müçäni, ýa-da 37 ýaşy beýlede goýup, it ýylyndan ýylan ýylyna çenli tersligine sanamaly, diýmek: doňuz, syçan, sygyr, bars, towşan, luw – 6 ýyl bolýar. Ony hem 37 ýaşyň üstüne goşsaň, onda şol adamyň ýaşy 43 bolýar.

Aýdaly, biriniň näçenji ýylda doglandygyny bilýäris, emma onuň müçe ýyl hasaby boýunça ýylyny nähili bilmeli? Şol adamyň doglan ýylyny 12-ä paýlamaly. On ikä galyndysyz paýlansa ýyly bijin, soňra galýan sana laýyklykda köpeldip gidip oturmaly, galyndy bir bolsa – towuk, iki bolsa – it we ş.m.

Ýylyň tertip sany	Ýyllaryň ady	Paýlanman galýan san
9	Bijin	0
10	Takyk	1
11	It	2
12	Doňuz	3
1	Syçan	4
2	Sygyr	5
3	Bars	6
4	Towşan	7
5	Luw	8
6	Ýylan	9
7	Ýylky	10
8	Koý	11

(Türkmen diliniň sözlügi. Aşgabat, 1962, 863-nji sah.).

1-nji gönükme. Müçe ýyllarynyň atlaryny köne türkmen ýazuwynda depderiňize ýazyň we ýat tutuň. Özüňiziň we maşgala agzalaryňyzyň, dostlaryňyzyň, joralaryňyzyň doglan ýyllaryny müçe ýylynda haýsy ýyla gabat gelýändigini tapyň hem-de depderiňize ýazyň.

2-nji gönükme. Aşakdaky ýazgyny depderiňize göçüriň. Ondaky hijri ýylyny milady ýylyna öwrüň:

تمت الكتاب بعون ال ملك الوهاب سنة ١٢٤٦
برس ييلى شعبان

3-nji gönükme. Magtymgulynyň «Atamyň» atly goşgusyndaky müçe ýyly getirilýän bendi köne türkmen ýazuwynda depderiňize göçüriň.

Ebjet hasaby

Arap ýazuwy özüniň gözelligi, nepisligi bilen mydama dünýä halklaryny haýran galdyrypdyr. Sebäbi onuň beýleki halklaryň ýazuwyndan tapawutly tarapy birnäçe möhüm wezipäni ýerine ýetirmegi bilen baglydyr. Ol ilkinji nobatda many aňladyş taýdan, galyberse-de, öwrenijide estetik endikleri emele getirýän sungat eseri hökmünde hem gymmatlydyr. Bu ýazuw gadymy döwürlerde taryhy ýadygärlikleriň belent desgalaryň, köşk-saraýlaryň bezegi bolupdyr. Bularan başga hem, arap ýazuwynyň ýene bir wajyp ähmiýeti bar. Ol bolsa, arap elipbiýiniň san aňlatmagy bilen baglanyşyklydyr.

Mälim bolşy ýaly, araplar öz elipbiýerini düzenlerinde gadymy ýazuwlar bolan finikiýa we arameý ýazuwlaryndan harplary, şolar bilen birlikde-de harplaryň san belgilerini hem kabul edip alypdylar. Diýmek, harplaryň san bilen belgilenilmegi, ýagny «ebjet hasaby» ilki başda finikiýa we arameý ýazuwlarynda emele gelipdir. Ýöne olaryň elipbiýinde harplaryň sany ýigrimi iki bolup, dört ýüzden soňky sanlar iň soňky harp bolan «taw» harpyna öňki harplardan biri goşulyp, bäs ýüzden müňe çenli san belgileri aňladylypdyr.

(Meselem, tawkaf, tawreş, tawşin we ş.m). Araplar bu usuly biraz kämilleşdiripdirler. Olar alty sany harpy elipbiýe girizip, şol harplara baş ýüzden müňe çenli sanlary berkidipdirler. Şeýlelikde, araplarda ýigirmi sekiz harpy özüde jemleýän sekiz sany harp birikmesi emele gelipdir. Olar aşakdakylardyr:

kelemen	hutdi	höwwez	ebjet
كلمن	حطى	هوز	ابجد
50 40 30 20	10 9 8	7 6 5	4 3 2 1
zazağ	sahhaz	kardeşet	sagfez
ضظغ	ثخذ	قرشت	سغفص
1000 900 800	700 600 500	400 300 200 100	90 80 70 60

هوز {	5	-	ه	ابجد {	1	-	ا
	6	-	و		2	-	ب
	7	-	ز		3	-	ج
					4	-	د
كلمن {	20	-	ك	حطى {	8	-	ح
	30	-	ل		9	-	ط
	40	-	م		10	-	ی
	50	-	ن				
قرشت {	100	-	ق	سغفص {	60	-	س
	200	-	ر		70	-	ع
	300	-	ش		80	-	ف
	400	-	ت		90	-	ص
ضظغ {	800	-	ض	ثخذ {	500	-	ث
	900	-	ظ		600	-	خ
	1000	-	غ		700	-	ذ

Ýokardaky harp birikmeleri hiç bir many aňlatmaýar. «*Ebjet hasaby*» diýlen aňlatma şol harp birikmeleriniň birinjisiniň ady bilen baglanyşyklydyr. Harp birikmeleri «*ebjet hasabyndaky*» sanlary ter-tip boýunça ýat tutmakda peýdalanylýar.

Ebjet hasaby arap elipbiýini öwrenmek işinden başga-da, ma-tematika ylmynda hasaplama amallaryny ýerine ýetirmekde-de giň-den ulanylypdyr. Köpeltmek tablisasyny görkezmek üçin harplary birleşdirip harp birikmelerini ýasapdyrlar, ol birikmeler çepden saga okalypdyr. Meselem:

«bab» –	ب x ب = ا	2 x 1 = 2
«babdu» –	ب x د = ب	2 x 2 = 4
«bajwin» –	ب x و = ج	2 x 3 = 6
«badhu» –	ب x ح = د	2 x 4 = 8

Görşümüz ýaly, arap harplarynyň soňky sütünini aşaklygyna oka-nyňda hem «ebjet» sözi emele gelýär.

Mälim bolşy ýaly, ebjet hasaby saz sungatynda hem giňden ulanylypdyr. XV asyrdaky ýaşan meşhur sazşynas Zeýnabeddin ibn Mahmut al-Hüseyin Alyşir Nowaýynyň tabşyrygy boýunça oňa niýetläp ýazan «Saz ylmy we onuň amaly esaslary» atly işinde saz gurallaryndan çykýan sesleriň belentliginiň, pesliginiň sebäpleri, sesleriň aýratynlyklary baradaky mysallarynda ebjet usulyndan peý-dalanylypdyr.

Köne türkmen ýazuwyna parslar we türki halklar tarapyndan gi-rizilen dört harp ز چ گ پ ebjet hasaby amala aşyrylýan tekstde gabat gelse, hasapda olaryň sekildeşleriniň (ب ک ج ز) aňladýan san belgileri ulanylýar.

Araplar gadymy döwürlerde ebjet harp birikmelerini hepdäniň günlerini atlandyrmakda hem peýdalanylypdyrlar.

Ebjet hasaby ykjam, takyk, amatlylygy üçin şygyr sungatynda giňden ulanylypdyr. Möhüm hadysalaryň, wakalaryň bolan wagty, golýazmalaryň ýazylyp gutarylan senesi, belli şahsyýetleriň dog-lan, aradan çykan ýyllary we ş.m görkezilende sanlar harplar bilen berlipdir.

Türkmen edebiyatynyň görnükli wekili Nurmuhammet Andalybyň «Babaröwşen» dessanynda ebjet hasaby bilen berlen bentlere duş gelmek bolýar:

Ajaýyp närsedir kim halk era pynhan emes hergiz.

Any tapgan kişi akyl erir, nadan emes hergiz.

Başy elli, bili birdir, aýagy hem ýene elli,

Hyrat ählige bu magny weli asan emes hergiz.

Başy 50- «nun», bili 1- «elip», aýagy 50- «nun». Bu ýerde «nan» sözi ebjet hasabynda berlipdir.

Şunuň ýaly mysala şol dessanda ýene duş gelmek bolýar:

Ýaranlar, bir guşny gördüm ajaýyp türpe perrende,

Kylar kast almak üçin her guşy kim görse her kanda,

Başy ýetmiş, teni üç ýüz, aýagy yüz erer onuň,

Agzyn açyp durar daýym ýutar misli derrende.

Bu ýerdäki 70, 300, 100 sanlarynyň harp belgisi «aýn», «şin», «kap» (aşk).

Türkmen nusgawy edebiyatynda çyra barada şeýle bir goşgy ýazylypdyr:

Bir guşny gördüm bu gije, haýsy ýerde gülşeni,

Hiç şeýge ohşamas, şundag ajapdyr röwşeni,

Başy üçdür, teni dusad (200), goly birdir, paýy müň,

Çyn hakykat dosty rugan, batdyr onuň duşmany.

3, 200, 1, 1000 sanlaryň ornuna degişli harplary goýsak «çyrag» sözi emele gelýär.

Ebjet hasaby gadymy döwürde terbiýeçilik işlerinde-de peýdalanylýpdyr. Çagalaryň pikirleniş ukybyny ösdürmekde, olary okuwa, bilime gyzyklandyrmakda hem onuň uly ähmiýeti bolupdyr.

Gündogar edebiyatynyň, şol sanda türkmen edebiyatynyň sygyr sungatynda möhüm ähmiýete eýe bolan taryhyň, muammanyň, muwaşşahyň, lugazyň esasynda hem ebjet hasaby ýatýar. Görüşimiz ýaly, ebjet hasaby öz döwründe juda uly ämiýete eýe bolupdyr.

Ebjet hasaby häzirki döwürde hem uly ähmiýete eýedir. Bize ata-babalarymyzdan miras galan golýazma eserlerini okamak bilen meşgullanýan her bir şahsyýet golýazmalaryň ýazylyan, göçürilen ýyllaryny anyklamakda ebjet hasabyndan baş çykarmalydyr.

Harplaryň san belgileri

Harplar	Harplaryň ady	Sany	Harplar	Harplaryň ady	Sany
ا	elip	1	س	sin	60
ب	bi	2	ع	aýn	70
ج	jim	3	ف	fi	80
د	dal	4	ص	sat	90
ه	alahy	5	ق	kap	100
و	waw	6	ر	re	200
ز	ze	7	ش	şin	300
ح	hi	8	ت	ti	400
ط	taý	9	ث	si	500
ي	iýa	10	خ	hy	600
ك	käp	20	ذ	zal	700
ل	lam	30	ض	zat	800
م	mim	40	ظ	zaý	900
ن	nun	50	غ	gaýn	1000

1-nji gönükme. 20, 6, 300 sanlaryň bilelikde haýsy sözi aňladýandygyny kesgitleň we ony sözlem içinde getirip depderiňize ýazyň.

2-nji gönükme. Andalybyň «Ýusup–Züleýha» dessanyndan alnan aşakdaky bentleri köne türkmen ýazuwyna geçirip depderiňize ýazyň we «Züleýha» sözüniň harplarynyň san belgilerini belläň.

Yşgynda onuň zaram,
 Ýolunda giriftaram,
 Ölginçä hyrydaram,
 Ol serwi – rowan geldi.

Ol serwi – kaddyň jany,
 Ýandyrdy Züleýhany,
 Şährimiziň myhmany,
 Döwletli zaman geldi.

داغ سايار

داغلار يرينگ ميخي دير
دپه اوزون داغ سايار
چكيك آيدار بلبل من
چيرلاق اوزون زاغ سايار

كمليك ايله كمال بار
منليك اتمه زوال بار
هر باشدا بير خيال بار
قول اوزوني ايگ سايار

گويجوندن، قواتيندان
دنيانينگ نوباتيندان
بير كيشي عزتيندان
بداصل اوزون بگ سايار

نادانام، زات بيلمهنم
بير كمينه قول منم
سيركه آيدار: بال منم
نبيت اوزون ياغ سايار

خبر آلسانگ بيرودن
اوزون كم سايماز دوودن
اوز يانيندا بدودن
اشك اوزون يگ سايار

درد چکن لر درد بیلر
نامرد اوزون مرد بیلر
تیلکی اوزون قورت بیلر
قارساق اوزون سگ سایار

مختومقلی بیر قول دیر
قوللوغینا قایل دیر
آقماق اوزون عاقل دیر
تنتک اوزون ساغ سایار

دلالت یاغشی

اصلا آدمزاده آجی سوز اورمانگ
فقیره - مسکینه دلالت یاغشی
بخيله اوغرامانگ، گولر یوز برمانگ
مهم بیتیرماگه کفایت یاغشی

یتیمی گورنگده، گولر یوز برگیل
قولدان گلسه، اونگا طعام-دوز برگیل
بیر غملي گورنده، شیرین سوز برگیل
انتانی قولدارا حمایت یاغشی

بیگیت اولدور سوزه ایلهسه عمل
قولدان گلمز ایشه اتمهسه جدل
اللهنینگ امرینه قیلماغیل بدل
بگه بریم، شاهه عدالت یاغشی

غریبلیق بیر درد دیر آدم اولدورمز
اولدورمهسه، دیرلیکده گولدورمز

ايت هم آريقليغين قوردا بيلديرمز
البتة، دوشرمانا سياست ياغشي

مختومقلي، شكر، شيرين ديل بردي
شجرلر گوگريب، ثمر گل بردي
گور اوغلي ريحانه نيچيك يالباردي
آمان دير ديبينه ديانت ياغشي

اوجا بيلمن نيلايين

كونگوم ايستار، گزسم دنيا عالمي
قاناتيم يوق، اوجا بيلمن، نيلايين
اوقير من، گورر من فوز الكلامي
معني سيني ساچا بيلمن، نيلايين

كوپلر آندا غواص بولوپ يوزرلر
مانگا ظاهر، خلقدان پنهان گزرلر
گل بادهدا گلگون شراب ازرلر
قول اوزاديپ، ايچه بيلمن، نيلايين

اوي داشيندان شراب ايسين نوش قيلديم
گيتدي عقليم، اوزوم بيلمهي، جوش قيلديم
مي مست بولدوم، در سيز قاپا دوش بولدوم
رخصت بولماي، آچا بيلمن، نيلايين

بيتي يولوم، داغ قايسي دير، دوز قايسي
آنگماز كونگوم معني قايسي، سوز قايسي

فهم ایلهمن، یول قایسی دیر، ایز قایسی
امید اوزوب، قاچا بیلمن، نیلایین
مختومقلى، بو دنیانینگ هاموسین
بیغیب، دویریب، یله بردیم نامیسین
فکر دریاسیندا عقلم گامیسین
باتیرمیشام، چیقا بیلمن، نیلایین

سونگی داغی

جانیم بیزینگ، سونگی داغی
داغدانلی دیر بیلینگ سنینگ
غنیم گورسه قارشیلانشار
یومیت، گوکلنگ ایلینگ سنینگ

اویلوکده یایلانی قورساق
آط چاپدیریب، بایراق برسک
تورهتی ده اوراق اورساق
آش دوکمک خیالینگ سنینگ

کسکیچ - کسکیچ باییر گچر
قیزیل باییر گووین آچار
ساویق چشمه سووینگ ایچر
شوندا دورلی مالینگ سنینگ

دورلی - دومن اوتونگ بیتر
هر درانگ بیر ایله یتر
خاطار لانشیب کرون اوتر
نای بانای دیر یولینگ سنینگ

مختومقلي در سچنده
بو دوران سندن گچنده
اوستونگدن ايلينگ گوچنده
نيچيك گچر حالينگ سنينگ

دولتي مالي بولماسا

قوچ ييگيدينگ آدي چيقماز
دولتي مالي بولماسا
انديشهلي ايش بيتيرمز
ميداندا دالي بولماسا

بولماسا ييگيدينگ ذريادي
اولنده توتولماز آدي
توتاشماز سينانينگ اودي
باشدا خيالي بولماسا

آلماز قوشلار آوا چاپماز
هونارسيز اوز سيرتين ياپماز
معرکهده اورون تاپماز
عقلي - کمالی بولماسا

قونماق تازه يوردا ياغشي
هالي دوشك تورده ياغشي
اول ييگيتلر گورده ياغشي
باشي غوغالي بولماسا

مختومقلي، بولسا باشلي
اويالماز قيليچلي، اشلي
دوزي زور، دوشماني گويچلي
دوسـتي وفالي بولماسا

ياغمير ياغدير سلطانيم

سنينگ دك قادر دان ديلگ ديلارين
رحم ايله ييپ، ياغمير ياغدير، سلطانيم
غريپام، غمگينام، ناليش ايلارين
رحم ايله ييپ، ياغمير ياغدير، سلطانيم

قدر الله دوکگين نصرت باراني
اکينينگ همدمي، يرينگ ياراني
يرينگ، گوگينگ، عرشينگ، کرسينگ سبحاني
رحم ايله ييپ، ياغمير ياغدير، سلطانيم

بلبل لر مست بولسون، عالم آييلسين
قايغي لار دپ بولسون، غملار ساويلسين
نوشيروان وقتي دك جهان ياييلسين
رحم ايله ييپ، ياغمير ياغدير، سلطانيم

رحمتينگ ايشيگي عرشدان آچيلسين
نورينگ اينيب، ير يوزونده ساچيلسين
غبار گوچسين، عالم گردي آچيلسين
رحم ايله ييپ، ياغمير ياغدير، سلطانيم

عالم تقدیر گوزلار حقیقینگ فرمانی
جهانی بسط ایله، چیقسین آرمانی
سندن بیتر دردلی لرینگ درمانی
رحم ایله بیپ، یاغمیر یاغدير، سلطانیم

بنده بیچاره ایم، نه بار دیر منده
رحیم سن، رحمان سن، کرم کان سنده
کرمینگ بولماسا، قالدیق در منده
رحم ایله بیپ، یاغمیر یاغدير، سلطانیم

درگاه دان دیلنر نالیش لی قوللار
مناجات ایله بیپ، آچیلار دیل لر
یامانلیق گوتر لپ، یاییلسین ایل لر
رحم ایله بیپ، یاغمیر یاغدير، سلطانیم

مختمق لی، عشقینگ ایلار اراده
عشقینگ نی کمال ات، قویما آرادا
یتیرگین مقصده، محشر - مرادا
رحم ایله بیپ، یاغمیر یاغدير، سلطانیم

یربه- یر گچدی

اللی مونگ بیل دوران سورن بنی جان
دنیا ده قالمادی، یربه- یر گچدی
یوز بیگریمی قارین فرزند گتیرن
آدم حوا بیله سربه- سر گچدی

حق اوزی باشلابیر یولا بندانی
یولا گیریب امیدلی بول سن-دانی

شيث بيله كيومرث گين جنداني
رستم زال گيبان، قلندر گچدي

دولرني بند اديپ، دينه گتيرن
سوره- سوره، بو دنيا دن اوتورن
زمينه- دريايا حکمين يتيرن
سليمان صفتلي اسکندر گچدي

سليمان او غلي داوود عالمني سوردی
حق آنگا زبورينگ کلامين بردي
حضرتي داوودينگ حضور شاگردی
آلتی مونگ آلتی يوز آهنگر گچدي

کوپلري گچيرميش بو کونه جهان
آخري انسان دير، اونگي بني جان
مختمقلي آيدار، قالمادي يگسان
يوز بيگريمي دورت مونگ پيغمبر گچدي

داشي سينديرار

اقبالينگ اويانسا، دولت يار بولسا
داغا آزي اور سانگ داشي سينديرار
طالعينگ ترس گلسه، بختينگ شور بولسا
پالوده ديبين آش ديشي سينديرار

اجلينگدن قورقوپ گيرسنگ عمانا
قورقودان نه پيدا گيدهجك جانا

عمرینگ آخر بولوپ دولسا پیماننا
خشخاشینگ سامانی باشی سیندیرار

بار سوزینه قولاق سالغین بیله‌نینگ
آخری هیچ یره یتمز یالانینگ
عمری مالی آرتار آقیش آلانینگ
قارغیش قالیندیرماز، یاشی سیندیرار

عاقلینگ سوزونه کونگول سویونر
آقماغینگ ایشینه ذهن کایینر
مخنت گینگ یرده عاقل سایینار
دار یرده عقلی - هوشی سیندیرار

مختومقلی چولده گزن ناشینی
کوپ گوردی دیبپ سورما آنینگ یاشینی
دار مجلسده دولی برسنگ آشین
آشین اییه بیلمز، کاشی سیندیرار

دون گرك

نه بيله سن آدمزاد
چیپلاق دوغدونگ، دون گرك
آق سویت امدینگ، اولالدینگ
آغلابیر سن، نان گرك

آتانگ خشنود بولماغا
انهنگ مهرین سالماغا
یدینگده دین بیلماغه
اوقیرغا قرآن گرك

سایلابیر سن دلبندینگ
یوغنالار بیلینگ، بندینگ
اون باشده آرزومندینگ
قیز گرك، جوان گرك

جوان تاپدینگ قوچماغا
عیش و عشرت آچماغا
آندان سونگ اییب - ایچماغه
بیر توکمنز نان گرك

کونگلون اینجیدیپ خلقینگ
خشنود اتسنگ اوز خلقینگ
روم، فرنگ بولسا ملکینگ
هنوز آز دیر ، کان گرك

یاتسانگ دوشکده بیمار
ایسیغ اتمز مال و کار
زر دوکسنگ خروار - خروار
گوزه ایلمز، جان گرك

دعا بیلن ار گوگار
یاغمیر بیلن یر گوگار
ار اول دیر آلقیش آلاز
یرلره باران گرك

اجل گلر اویدا یوق
گورمک بیلدا، آیدا یوق

هیچ بیر زاتدان پیدا یوق
بیر نور ایمان گرک

مختمقلى، سوزلهین
نیچه مخفی گیزلهین
بیر معنی فهم ایلهین
عقلی یاران گرک

دوشن گون لريم

دوقوز آی یاتمیشام انم قارنیندا
گوز آچیپ دنیگه دوشن گون لريم
دورت آیاغا گزدیم انم الینده
سکیز آیدا هم گولوشن گون لريم

بیریمده بیلمه‌دیم یاغشی-یامانی
ایکیمده تانیدیم آتا-انانی
اوچ یاشیمدا تانگری بردی زبانی
دورت یاشیمدا داش آتیشان گون لريم

باشیمی اوتوردیم بهار-یاز بیلن
آلتی یاشدا قاوالاشدیم باز بیلن
یدی یاشدا ایشیم بولماز قیز بیلن
سکیزیمده دیشیم دوشن گون لريم

دوقوزیمدا بردیم تانگری سلامی
اونومدا بوینومدا حقینگ کلامی

اون بیریمده توتدوم دوات قلمی
اوقیپ اوقیپ معنی ساچان گون لریم

اون ایکیمده گیتدیم اون اوچ یاشیما
اون دوردومه اثر اوردی باشیما
اون باشیمده قیزلار گیردی دویشومه
اون آلتیمدا قایناپ جوشان گون لریم

بیگریمیمده مستان - مستان گزردیم
بیگریم باشده غنیم اوقون دوزردیم
اوتوزیمدا آطلار مینیپ اوزاردیم
اوتوز باشده ترش سوووشن گون لریم

قیرقیمدا قویولپ کاسام دولموشام
اللیمه الیمگه تسبیح آلمیشام
آلتیشیمدا پیره مرید بولموشام
پیغمبر یاشینی یاشان گون لریم

یتمیشده آغیر ایندی دیزیما
سگسنیمده غبار ایندی گوزومه
توغسانیمدا هوش قالمادی اوزومه
عقل هوشدان جدا دوشن گون لریم

یوز یاشا یتیرمان آلالار جانینگ
اوزلتیپ قویارلار بیچرلر دونونگ
مختمو قلمی همراه بولسون ایمانینگ
جان جسددن آیرا دوشن گون لریم

آيريلديم

بلبلم، آهي-زار چکيب
تازه گلزاردان آيريلديم
گوزدن قانلي ياشيم دوکوپ
اول سوور ياردان آيريلديم

يارا يار اشار سرمهچه
صفتين سويلارم آنچا
لبي شکر، آغزي غنچه
زلفي قارادان آيريلديم

شيرين جاندا يوقدور طاقت
جبري آنينگ جانان راحت
قاشلاري فتنهبي-آفت
چشمي خونخواردان آيريلديم

آيريلديم غنچه گلیمدن
سیاه ساچي سنبلیمدن
خوش آوازلي بلبلیمدن
شيرين گفتاردان آيريلديم

دالي کونگوم آرزيماني
کلي گوزلرينگ خاني
سکيز جنتينگ بوستاني
باغچالي باردان آيريلديم

ايللري بار دينگلي-دينگلي
ساويق سوولي، تر اولنگلي
ايلي - گوکلنگ، آدي منگلي
نازلي دلداردان آيريلديم

مختومقلي عاشق مستان
باغلاديم شانينا دستان
منزلگاهي باغ و بوستان
آلمالي نارदान آيريلديم

آيريلما

مستانا يورينچانگ غيري يوردوندا
اونوپ اوسن اوز يوردونگان آيريلما
مغرور كاكيليك دي نفسينگ اوغروندا
داما دوشوپ، قاناتينگان آيريلما

توكل ات، خلقه سيرينگ بريپ بار
صبر ايله گيل، بي صبرليق هم بيكار
هر يره بار سانگيز، نصيبانگيز بار
باي بولاي! ديپ، هزتينگدن آيريلما

نامردلار هم مخنثلر ناچارلار
دوزونگ ايبيپ، ايشينگ بولسا قاچارلار
سيرينگني فاش اديپ، عيبينگ آچارلار
قدرينگ بيلن الفتينگدن آيريلما

گدالارینگ کونگلي شاليق ني ايستير
نادان کونگلي يالغان سوزه راست ديپير
بي قدر لار دوشمانينگا دوست ديپير
تعليم برن اوستادينگان آيريلما

کيمسه قاششاق بولوپ، کيمسه باي بولار
هر کيمسانينگ بختي - اقبالي بيلر
هرنه گلسه باشا، تيلينگدن گلر
مختمقلي خلق ياديندان آيريلما

اقبال بولمادي

کوپ بيگيتلر گليپ گچدي جهانندان
نيتينه گورا اقبال بولمادي
گردشي کج قهبه فلك اليندن
ارتيري شاد بولان اويلان گولمهدي

گونه کفن بيچر بو اجل خياط
بير بلادير هيچ قوتارماز بو صياد
پله - پله آشاق دوشر آدمزاد
بو گون گوردوگيميز ارتا قالمادي

بير دگيش خانه دير دنياينينگ يوزي
نصحتيم اشيت دينگله بو سوزي
اجل يتيب آدم يومولسا گوزي
گويا بو دينگاه گلدي گلمهدي

همایون قور غانین سالدیران هارون
دنیانی دورت بولن هانی فریدون
قیرق شهری قیزیلدان غرق ادن قارون
گوزی قومدان دولدی یولدان دولمادی

مختومقلی حیران هر یانا باقار
بونه قدرت ایشدیر سوودان اوت چیقار
یاغشی اوغولدان رحمت آریغی آقار
لعت کرده اوغول دوغدی دوغمادی

آد ایسلارین

کرم اتسنگ، قادر الله
دنیا لیکده آد ایسلارین
طالعیم او قودا قالمیش
بیر آچیلیمیش بخت ایسلارین

یوقسیزلیق بیر یامان یولدیر
فقیر منم، قولوم قالدیر
حلال رزق بر، کسب بیلدیر
کیمیا آتلیغ اوت ایسلارین

یالان دنیاده یورماگه
دولت بر، عشرت سورماگه
عمر اکلاپ، گون گورماگه
سگسن بیل فرصت ایسلارین

حاجي بكداش، عبدالقادر
خوجه احمد، امام رضا دير
فريدون بير اوليادير
باريندان همت ايسلارين

فراغي، عشقه اوغراشدديم
دريا گيرديم، موجه دوشدوم
خور قالماسين پشت در پشتيم
برقرار دولت ايسلارين

آطچا بولماز

خرينگ ايشي خردير دوستلار
مونگ ماغتاسانگ، آطچا بولماز
بداصلا عمل يتسه
بيلينگ، اصلزادچا بولماز

فاني دنياگه اينانمانگ
آلتين كوموشه قووانمانگ
گيولره كونگول برمانگ
بير دوغان ذرياتچا بولماز

كوپ يوللارني گورسه گوزونگ
هر معني دان بيلسنگ اوزونگ
بير نادانا آيدان سوزونگ
اوسوپ گيدن بادچا بولماز

باشينگ ياسسيغا يتتده
صبر، قرار بولماز سنده
گويجونگ - قوائينگ گيدنده
اوغول - قيزينگ يادچا بولماز

مختومقلي، عجب چاغلار
كيمسه گولر، كيمسه آغلار
دورلي ميوه برن باغلار
ساويلار، جنتچه بولماز

باش بولمانگ

نصيحت ايلايين، دينگلانگ، بيگيتلر
پيس خاتين باشلاغان توييا باش بولمانگ
مونگ نصيحت آيتسانگ، بيريسين توتماز
آغزي بير بولماغان اويه باش بولمانگ

دنگهنه ايله مه، ساليشما قيلمانگ
آراسسا سودا ات، چاليشما قيلمانگ
خوش ملايم بولونگ، كم سخن بولمانگ
مندن زينهار، ايلينگ بيله قاش بولمانگ

هرگيز آتانگ بولسا، بولماغيل كفيل
«بورونقي دان قالان:» كفيل لر سفيل
من آيدايين، دينگله مه سنگ، اوزونگ بيل
آياقلاشما ادن لرگه باش بولمانگ

نصیحت دینگله سنگ، ارینگ اری سن
آماسانگ نصیحت، کوپونگ بیرری سن
آرتیق سالغیدینی اوزونگ تولیر سن
آغزی آلا قوم لارا باش بولمانگ

دوغری یورگن، دوغری گزگن دوق بولار
بی وقت یورگن ملامته چوخ قالار
عمرینگ بویی بیغناغانینگ یوق بولار
حرام سوین بیگیتلره باش بولمانگ

هرگیز یامان بیلن بیرگه یورمانگلر
اویناپیپ گولوبان، بیله بارمانگلر
کوستی یتر بیر گون، یالان دییمانگلر
قودا-قایین بولوپ، بلا دوش بولمانگ

مختومقلی، کوپ سودالی باشینگ بار
عمرینگ اوزاق، یوزدن آشا یاشینگ بار
اوزونگی بیل، اوزگه له نه ایشینگ بار
باخبر یور، حق یادیندان داش بولمانگ

بولار سن

بییک داغلار، بییک لیگنکه بويسانما
گدازدا سوو بولان زر دک بولار سن
ترینگ دریا، هیبتینگا قووانما
وقتینگ یتسه، قوریپ، یر دک بولار سن

داغلارینگ آرسلانی، بیر - پلنگی
بیر گون دنگ بولار فیل، پشه جنگی

مجمع البحرینینگ، نیلینگ نهنگی
قولاغینا اورلان خر دک بولار سن

قیامتدان بیر سوز دییدیم بایاقد
قار او باردیر یرسیز اورلان تایاقد
ظالم لار خوار بولار، قالار آیاقدا
غریب، سن بیغلاما، شیر دک بولار سن

یاغشی بدو مونن، خوب محبوب قوچان
بیله التیب می دیر، باقیه گوچن
حقیقت نامرد دیر ایمان سیز گچن
ایمان بیله بارسانگ، نر دک بولار سن

یاغشیلار یانیندا یورگول سن اوزونگ
در بولسون دائما سوزله گن سوزونگ
عالم لارا اویسانگ، آچیلار گوزونگ
جاهل لارا اویسانگ، کور دک بولار سن

لقمان کیبی درد لر درمانین قیلسانگ
سلیمان دک دیونی فرمانه آلسانگ
اسکندر دک یرینگ یوزونی آلسانگ
یره یکسان بولوپ، یر دک بولار سن

مختومقلی، قاراپ گوزله داشینگنی
جایین بیلیپ صرف ات نان و آشینگنی
کامل تاپسانگ، قوی بولوندا باشینگنی
ار ایزیندا یورسنگ، ار دک بولار سن

باش اوستونه

نامرد کیمدیر، بیلر بولسانگ
نه دییسنگ دییر: باش اوستونه
آزمایشین قیلار بولسانگ
هیچ تاپیلماز ایش اوستونده

مورتین تاو لاپ، هر یان تارتار
هیبتی پلنگدن آرتار
گوك دك گور لار، داماق بییرتار
حاضر بولان آش اوستونه

آش اوستنده ایت دك هیر لار
یرسیز - یره خر دك هار لار
هر بیر تیلکی شیر دك گور لار
مردار اولن لاش اوستونه

چول یرده گوره قالدیرما
اول-دا خوشدور، سر بیلدیر مه
لاف ادیپ دهان دولدورما
جنگ نان دگیل دیش اوستونده

دییسهلر: آطلان-ها، آطلان
سونگك چناب اییر گوته سیرتلان
یاو گونی غیراته قاتلان
لعنت قویما ریش اوستونده

انصافین الدن بیراقماز
عاقل آدملیق دان چیقماز
بو سوزوم حیوانه یوقماز
آدم ساقلار گوش اوستونده

مختومقلى، سوش بولار
بیگیدینگ سري فاش بولار
یا باش برر، یا باش آلا
قوچاقلار یولداش اوستونده

بو دردي

کشت ایلهدیم، گزدیم عشقینگ داغیندا
نه بلادیر، کیمسه چکر بو دردي
عشق داغین آسدیلار گوگونگ بوینوندا
گوک تیتره بیپ، چکه بیلمز بو دردي

عشق اثر اتمهسه، یانماز چراغلار
عشقه دوشسه، قوشلار انگرار، قورت آغلار
اگیلر هیباتلی، قواتلی داغلار
داشلار اریپ، چکه بیلمز بو دردي

کیمدیر عشقینگ یوکون چکن مردانا
فلک گوردی، قورقوب دوشدی گردانا
زمین جنبش ایلاپ، گلدی لرزانا
چولر، دوزلر چکه بیلمز بو دردي

بهشت قاچپ چيقيش عرشينگ اويونه
تاموغ قورقوپ، اينميش يرينگ تيينه
قاچدي دريا، آدم آدي بويونا
دورت يوز بيللاپ چكه بيلمز بو دردي

بادي صباني گورسم

دهستانينگ بايريندا
بادي صباني گورسم
بهاالدين ميركلال
زنگي باباني گورسم

نعليني عرشا تاجدير
آدي عالمه فاشدير
ايكي جهان محتاجدير
عرب زباني گورسم

گلن گچر چاشت اديپ
اگلنمز گذشت اديپ
کونگول آيدار کشت اديپ
عالم جهاني گورسم

خضر کيمين چوللرده
الياس کيمين کوللرده
غوث کيمين داغلاردا
ياغشي-ياماني گورسم

يوقاردا هندوستانی
آرقادا ترکستانی
اولیالار عمانی
اول رومستانی گورسم

جان فانی، جهان شیدا
موندان هیچ یوقدور پیدا
یدی داغ، یدی دریا
دالی دنیانی گورسم

مختومقلی خوش بولسا
آقسا دیدام، یاش بولسا
ایمانیم یولداش بولسا
بارسام، کعبانی گورسم

باتدی، یارانلار

دورت مونگ دورت یوز یاشان لقمان حکیمینگ
باشی قارا قوما باتدی، یارانلار
کرگ بدولی، آغیر گرزلی رستمینگ
اجل جیلایندان توتدی، یارانلار

یوسفینگ آرزوی یعقوب یانیندا
سویگوسی باغریندا، دردی جانیندا
کیمینگ قدری باردیر چرخینگ یانیندا
یوسفنی قول ادیب ساتدی، یارانلار

عالمه حوڪم ادن اسڪندر سلطان
اجل تدبيرينه تايمادي درمان
تختيني يل چڪن حڪمي سليمان
قالمادي، دنيا دن گيتدي، يارانلار

اوچ يوز اون اوچ مرسل قالمادي بيري
قاني عاصف، سليمانينگ وزيري؟
قاني اول حق رسول حقينگ اوز شيري
بارچاسين قارا ير يووتدي، يارانلار

مختمقلي آيدار، غافل اوتورمانگ
قيلچا جاني اوزين قايعا باتيرمانگ
يالانچيني حسرت بيلن اوتورمانگ
بير فصل دوراندير، اوتدي، يارانلار

گوزل سنن

گؤن حانجاري گوكدئن يره اوراندا
گؤنه قارشني دوغان آي گوزل سنن
اوسسا جبار ايشي سينجاب جويبه سي
اصفهاندا غوريلان ياي گوزل سنن

ساچ باغينگ اوجي سيمدئر ايشمئسي
اوستونگدئن يول دوشسه قيندئر آشماسي
آغزينگ آب حايات زمزم چنشمئسي
آين الباقي سووننگ لايي گوزل سنن

هر کیم گویچلی بولسا اونگا پیر دیئرلئر
دردلی بولسانگ درمانی بئر دیئرلئر
غاووننگ قاوسنی شاغال اینر دیئرلئر
ااقبالل بندانینگ پایي گوزل سنن

اوزینگ چئن ماچئنا داغلار آشاسی
سننی گو رئلئرینگ آقلی چاشاسی
هندوستانینگ رننگلی قنریل چنشمئسی
سوورانی چیلیم نینگ نایی گوزل سنن

مختوم قولی حاقدان سنرنن گیزلئسه
دیشینی قوشادئنگ یالان سوزله سه
آوالدا آخردا یارئم گوزلئسه
غاریب بیچارانینگ پایي گوزل سنن

اوندا یار آغلار

منن سانگا دیئن گل یوزلی نگار
سانگا کونگئل بئرسئم آی قیز اوندا یار آغلار
آلیب سنن صابریمی، یوقدئر قاراریم
سانگ کونگئل بئرسئم آی قیز اوندا یار آغلار

بوینیگ بوریب بیرینی ملول قیلماغیل
گوزداکی یاشینگی جیحون قئلما غیل
اوزونگ لئیلی بیزی مئجنون قیلماغیل
سانگا کونگئل بئرسئم آی قیز اوندا یار آغلار

عشق رنشته سی بیلئن بیلئم باغلاغان
حاسرات یولی بیلئن باغریم داغلاغان

يئدي يئلاب يولا قاراب آغلاغان
سانگا كونگئل بئرسئم آي قيز اوندا يار آغلار

قاريب ديئرلئر چئن عاشيقينگ زاري دئر
جانيم آلان شوم راقيبينگ سوزي دئر
مننينگ ياريم شاه عابباسينگ قيزق دئر
سانگا كونگئل بئرسئم آي قيز اوندا يار آغلار

بال صاياد

ايسلنگلينگ باغدادئر باغدا	گئل بالام ايسله بارلار سئني
جان صاياد باغدا دئر باغدا	قيرميزي گؤلون تيرارلار
اوردنگي بار غازلار بيلئن	صوحبئتي بار سازلار بيلئن
بال صاياد باغدادئر باغدا	بير بولنجيگ قيزلار بيلئن
جان صاياد باغدادئر باغدا	يار باغينا بارار بولسونگ
گورماگه صايادينگ يوزي	قارادئر سه لينينگ گوزي
بال صاياد باغدادئر باغدا	محمد حان پادشانگ قيزي

نازلي يار

قارا ساچئن گيجه ديئب، اوقلاب مئن
گؤنديز اکنن، چوخ آرمانيم، نازلي يار
صابا سحر واقتي ديئب، چاکلاب مئن
چئشمئم آچسام، آرمان اکنن، نازلي يار

تاربييني ايشيتدم قارا گوزلنينگ
گنداسي مئن، دوستئم، گولئر يوزلنينگ
زبانئنگان چنقان هر بير سوزلئرپنگ
کنسگئل باشئم، مئن قورباني نازلي يار

نئپس آيئدار ، عشقئم حئتدئن آشئپدئر
توماشانگا گئليب ايللئر اوشوپ دئر
گوزوم آچسام، آيم گونوم ياشئپدئر
زندان بولدي گينگ جهان نازلي يار

جانلاريم

جوشايئن جوشايئن غايناب جوشايئن
عشقينگ اودي يامان اكن جانلاريم
غاريب گئلسه صنئم جانا قوشايئن
عشقينگ اودي يامان اكن جانلاريم

تورينگ گيدينگ غاريب جاني گئتيرينگ
عاشقلارينگ مئردانا گئتيرينگ
ايللئر مئي بؤ بئلادان قوتارينگ
عشقينگ اودي يامان اكن جانلاريم

نئچيك اشيدن گئچئن واقتي بيلمئديم
اونونگ اوچين غان آغلايئب گولسئئم
تا باشيما دوشمه گينچأ بيلمئئم
عشقينگ كوزي يامان اكن جانلاريم

عباس آيئدار ايدئن ايشيم ملامات
باشيما غالماسئن غاريز وامانات
تيزرأك قوتولسام موندان سالام
عشقينگ اودي يامان اكن جانلاريم

آچیلمازمی

باہار گنلدي، گول آچئلدي
بلبلینگ غاني ساچئلدي
حابارئم يوق باہار بولدي
غار ييئمدان حابار گنلدي
دولئلتي دنن دولئت گيتدي
ساقی آجال مئین توتدي
شاد یوزوگین یولار آلدی
عاشئق یارئم غایری بولدی
شاصئنئم دیئر عمر گولیم
آچیلدی باغلارینگ گولی

مئنینگ گولیم آچیلمازمی
مئنینگ غانئم ساچیلمازمی
چئمئن لئر لائلزار بولدی
کئرئم یولار آچیلمازمی
نوبات راقیبلا را یئتدی
کئپئن دونیم بیچسیلمئزمی
گول دئگرئسنن زاغلار آلدی
ینه شراب ایچیلمازمی
کسلدی محبأتلی یولم
مئنینگ گولیم آچیلمازمی

قیزلار

باغدادتا ماهم جان، تاتاردا زهره
گوزلئریمینگ آقی قاراسی قیزلار
ایکی یاندان حانجار چنکیب جانیمما
بئتمئز سینه لارمینگ یاراسی قیزلار

زهره دیئب یوزلئنسئم باغری بریان
موندا ماهئم جان آغلیار گئریان
بیری تارلان کمین باقار هر یانا
یاقدی مننی عشقینگ هاواسی قیزلار

بیری گون بیری گول یته بیلمئز منن
ایکی سین بیر غولدا توتابیلئمئز منن
اینچه بیللئرینگدنن توتابیلئمئز منن
حالی گوللئرینگ سوناسی قیزلار

هيچ کيمسي کويمئسن کويئن اودئما
عرض ايلئين بير پريزادئما
روز و شب دوامات دوشئر يادئما
طاهيرينگ دئلينگ سناسي قيزلار

باباجئقار

عاشئقار شيوه سي قارا گوز بولار
گئل توماشا ايله ايلدنن ايلئره
گوزئلينگ ياغشيسي شيرين سوز بولار
سوزله قوربان بولائئم شيرين ديئلره

آل ياشئل گئنيپ كوموش قوراندا
شته شئنده اينچه بيله اوراندا
سوو سوناسي ياشئل باشي گورئنده
لاچئن گئونمطالواس ائر گولئره

ايرا دوشسئم ائيب قاتئئم ياي بولا
ايرالماسام کونگئوم عاجاب جاي بولار
هر بير گونوم آي دئر، آئئم يئل بولا
آئئم قوربان بولسئن، يئلدان يئلارا

کمينه قويمارلار يار بيئلن ياري
عشقدن داد ايلار گئلينئنگ باري
سئنينگ ائينگ، مئنينگ ديئيمينگ هونأري
نوسخا بولوب، غالسئن ايلدنن ايلئره

گنلین

آق یوزینگه چنکمه پئرده
گول ایسلئسئنگ گول بئرئین
ساه زولپونگ دوکئب یره
گوز گولدئرئب بیر باق بیزه
گؤیا گورسئنگ شاهي گولزار
هئوئسنئي اونونگ پري چه بار
دولت مأمئد عاشق گوله
آق قولونگ بوینئمدان دولا

یاقما شیرین جانی گنلین
آلسانگ باشي اونی گنلین
گورونب عاشق بولدئق سیزه
قیزلارینگ سولطانی گنلین
آدینگا عالم ائتئضار
قیزلارینگ سولطانی گنلین
ماقصادئنگ یارئنگدان دیله
اودی باش گون دوران گنلین

بئگلئر

مئي خانانینگ مئین ایچدئم
بؤدونیاگه گئلدئم گنچدئم
قري آقاچلر یانار سونئر
دالی دوران کیمه دونئر
بؤ پئیدا، پئیدا بیلئمئن
اونگوم قئشدر قایدا بیلئمئن
بیر چئمئن باغلب گئتئر دئم
گولونگ موسیمیندا اوتیرئم

ایچدئم قانا قانا بئگلئر
گنچدئم یانا یانا بئگلئر
اول آقاچدان حاصل اونئر
اؤرلئر زامانا بئگلئر
عارضی حالئم آیندا بیلئمئن
غالدئم تومسا، یازا بئگلئر
اول شاخانگا قول یئتئر دئم
غالدئم یانا یانا بئگلئر

نووگول

قوربان اولام زؤلئپئر نینگ تارینا
باشئم قوربان تازه گنلین نووگول
آق یوزینگه جوره جوره خالینگا
سئریم قوربان تازه گنلین نووگول

بيلمئن نه سووداغا سالدئنگ باشينگي
ياريمدان ديلاُر مئن گئوون خوشيمني
اوچيردئم قوليمدان شونقار قوشومني
سريم قوربان تازه گئلين نووگول

سانگا پئدا بولسئن بؤ شيرين جانيم
يولينگدا صارپ اديب دونيا مالئم
صاياد جان دئر مئنينگ سويگئلي ياريم
سريم قوربان تازه گئلين نووگول

خار گئتيرئر

گول باغچانگا خار گئتيرئر	بي دولتي باغا سالما
شاخاسينا زور گئتيرئر	گوللئر ينگدن تيره بيلمئر
موخاننئس شئر ايشدن قاچماز	نامارد حايئر ايشيگين آچماز
نامارد عمريني حور گنچيرئر	مالي بولسا ايمنر، ايچمنر
چيليم ديسئنگ مئنگ گئتيرئر	ناكئسي خندمئتكار توتسانگ
اوليانچانگ سوز ينگدن دانمه	اولمه ها گوراو غلي اولمه
دؤيب ياغينگا زور گئتيرئر	چامان مؤنئپ، چانگدا غالما

حار ايم دوندي

قولام شاهيم سانگا دادا گئلمئشئم
ائشيتگين عارضيمي، حار ايم دوندي
پئروانا دنك اورئب، اودا گئلمئشئم
اگر راضي بولسانگ ياناييم، دوندي

يارادان الله دان غايري پئناه يوق
 ديلده ذنكير سئندئن باشقا پئناه يوق
 مئن بيلمئدئم مئنده ضرر ره گوناه يوق
 حاتام بولسا گئچگين، گونايئم دوندي
 مئن آغلار مئن، زاغ غونئپدئر گولونگه
 گئل، بير سوزله، قوانيئين تيلينگه
 بيئله جنبر ائتمگئن، مئسگين قولينگه
 گوتئرگئن پئر دانگ، گور ايئم دوندي
 حيجران اودي بيلئن يورنگ داغلاي
 ايكي ايميز ياقامئزدا باغلاي
 چولا يرده زارين قئليب آغلاي
 آخيري ايشدئر خدائئم، دوندي
 ذايي ديئير ايندي طنبله بولئب مئن
 چئقا بيلمئن، عشق بأهرينده غالب مئن
 سئيديني آئب، سئيله گئليب مئن
 بوئر مئنينگ دوستئم، هئمرايئم دوندي

آقام سئني

ياووز گؤن دؤشدي باشيما	ياد ايدئين آقام سئني
بير دوشمان گئلدي غاشيما	ياد ايدئين آقام سئني
ايندي دوشمان گولئر بولدي	جانا اودلار سالار بولدي
قاضاب اينلاب آلاز بولدي	ياد ايدئين آقام سئني
غوتئلماق يوقدئر دئستيندئن	يول تاپمادئم ير آستيندان
خاراي گور مئدئم دوستئمدان	ياد ايدئين آقام سئني
يئقيلدي ايوان تاختئم	نه اوچين قارا بولدي باختئم
آي سلطان ديئر اولئر واقتئم	ياد ايدئين آقام سئني

گوزلینینگ

طاھیریم ھذیل اتمه منندئن
گولئب، اویناشماق یاراشماز
هر کیم گوزلار، اوز دننگینی
غافلاتدا قالب، سونگونا
غاریلارینگ پندین آسانگ
زهره قیزا عاشق بولسانگ
یاوز یولدئر عشقینگ یولی
تاقیقا تننی سورسانگ ولی
یوزلئری باغلارینگ گولی
آوازی اورتار بللی

ھذیل ایئلہ زهره جان بیلئن
غارری کئمپئر، جوان بیلئن
غوشلماز دونیا جنگینه
اوتئر عمرینگ آرمان بیلئن
غاریلار راأحیم قلسانگ
اوتئر عمرینگ دووران بیلئن
بولار سنن دیوانا، دالی
ننننگ شاهی خوبان بیلئن
ساجلاری ساوسان سونبلی
اورتار سننی پینهان بیلئن

سالانئب گنچدی

ای آقار یول اوتنننگ دوزونده
منننگ سونا بولیم سالانئب گنچدی
آما یانگقلاردان، آبیاق یوزیندن
ناغلی مرجئنلئری، داغنتیدا گیتدی

جنر ننی بار، آولاغی بار چولننگ
اوردنگی بار، غازلاری بار کولونینگ
آلا گوزلی آبیاق یوزلی مارالنم
کاته، کاته بارسن باقدی دا گیتدی

حوش بیزئلیک، خوب یار اشار دستینه
جلاد گوزی جان آمانینگ قاصدیندا
آق مارالنم، آق مایانینگ اوستینده
بیر کئیز باشینی، چنکدی دا گیتدی

بیردئن، گوکدئن، گوتئر لئیدئر قاراریم
آینا آئنب سیاه ساچئن دارانئم
دیئر کمینه، آلا گوزلی مارانئم
زارین بولئب، گوز یاشئن دوکدی دا گیتدی

نه پيدا

حابار آلسانگ بیر بابلینگ دیلیندن
ببلل یکه بولسا گولدن نه پيدا
سور اماقئن یکه لیگینگ حالینی
دنلالات ایسلئسنگ ایلدن نه پيدا

دوغان، قارداش، قوچ یئگیدینگ گئرئگی
پئرزننت بولار، آدامزادینگ دیرئگی
کوپ گئرئکدئر عاراب آطینگ سوراغی
غوریغی بولماسا یالدان نه پيدا

آلتمئشدا آوینگ الا بیلئمئر سنن
یئتمیشه یرینگدن غالا بیمئر سنن
سئگسننده معرئکأ بارا بیلئمئر سنن
یگریم بأش یاشداقی بیلدن نه پيدا

بیر یاغشی آدام بیئن، بیر یانگا گیتسنگ
یادنندان چنقارماز، یاقشیلئک ائسننگ
آیئدیجی بابا نیاز، دونیه دنن اوتسنگ
قارا گوز گئلیندن، مالدان، نه پيدا

آوازي گنڊي

بيلمن او يالنقدا، بيلمن هوشيدا
پئرنگه، قير آطينگ آوازي گنڊي
بيلمن نه سوودالار بار دئر باشيدا
قيغريب قير آطينگ آوازي گنڊي

پئرنگ داغي، التي آيلق يول بولار
آراسندا، اومفور گيدن چول بولار
منينگ هر بير گونوم، آيم، يئل بولار
قيغريب قير آطينگ آوازي گنڊي

سوينچي حور گيتدي شاهنينگ ايلينه
قير اطم دوشندئر، غانيم غولينا
اوچرادئم، بيلند داغينگ بيلينه
قيغريب قير آطينگ آوازي گنڊي

گور اوغلي بنگ، قير آطينگي ياد ايله
قير اطمسز داغلارا، بارماقن سئيله
اوزالدا قئسماتئم يازيلدي سئيله
ينغلايب قير آطينگ آوازي گنڊي

گوزلندئم سني

گونوش نورئن ساچاندا	باهار گولئر آچاندا
سايراب قوشلار اوچاندا	گوليم گوزلندئم سني
باقدم بئلند داغلارا	تئر چئمئلي باغلارا
گئل لآلام قارا مانگا	دييب ايزلادئم سني

اوداق اوزاق ايللردن	يودالاردان يوللاردان
گولم گوزلندم سني	گوللنگي قوللاردان
يارم گيزلنمه مندمن	يورنگ اغلار گون گوندمن
سايلاب گوزلندم سني	قارا گوزلر ايچينده

داغلار

گوچه گوچ اينلندي گئون كئروئي
 يور عوئضم دولانالي داغلارا
 قادير مولام قايدنب بئردى قاشما
 يور عوئضم دولانالي داغلارا

قارريدي قارريدي گئون قارريدي
 قوجا داغدا غار قالمايان اريدي
 چاندي بيله اغئر كئروئن يورريدي
 سور عوئضم دولانالي داغلارا

قوجا داغينگ سينا سنندا غاري بار
 جولگه سينده انگوري بار ،ناري بار
 اگرم اگرم باسقانج باسقانج يولي بار
 باس عوئضم دولانالي داغلارا

تا منن گئلينچام

بير گوزئل آلا ر منن ،سنن عوئض حانا
 طوبي ،شايين توتونگ تا منن گئلينچام
 بير حابار ايئررينگ آقا سولطانا
 دورسنن قوللئقوندا تا منن گئلينچام

بیر حابار ایبئرینگ حالابا شاما
بیر طوی توتونگ عالم غالسئن حایرانا
گونده قئرق غوزینی چئکینگ بیر یانا
ایسئن ترکمئن ایلیم تا مئن گئلینچام

بیزه دوشمان بولان ریئحان عارابدئر
مئدئت بولماسا مئردینگ ایشی حارابدئر
چیشده کباب، بیالادا شراب دئر
قویبان مئس بولانگ تا مئن گئلینچام

گور اوغلی بئگ سغن قادیر الله قا
قیر ات مؤئب، غوبار ائسین هر یانا
گونده قئرق غوزینی چئکینگ بیر یانا
ایسئن ترکمئن ایلیم تا مئن گئلینچام

یوق مئینگ

بیر قارش اوغلاندم باقدئنگ بئجئر دینگ
سئندن باشقا هاوانداریم یوق مئینگ
انئمینگ اورنیدا قول سويدئن بئر دینگ
قولوم توتان دوست یاریم یوق مئینگ

صئم نینگ دئر دینه تاپیلماز دئرمان
یار یار دیئب گئزئردئم چوخ آرمان
اولئینی بیان اتدی اول کئروئن
دیریلیگینه اغتیاریم یوق مئینگ

یاریمینگ مازارین قوچوب یاتاین
یار یار دیئب بؤ دونیادئن اوتئین

عمري زايا يئلدنر كمين باتايئن
بۇ يرلنرده هيچ دورارئم يوق مئنينگ

شاه صننئم ديئر ،مئني قويدننگ هيجرانا
ايندي يول باشلاقئن حالاب شيروانا
اولسه غاريب راحمي گنلمنز بۇجانا
سندئن باشقا هاوانداريم يوق مئنينگ

صابا بيلئن

سوزلار شكر زاري بيلئن	طوطي تنكلليم بير پري
زولپونگ بير تاري بيلئن	گنئون قوشوم بند ايئلئمئش
قارا ساچئن سالما دۇگون	حاليمي ايئلندينگ زابون
قوينينگداقي نارينگ بيلئن	اولدنر سننگ راضي بۇگون
سنن سينگ مئني مئجنون ادئن	باه باه عاجايئب سيمووتئن
قئرق چيلائنينگ غاري بيلئن	آق لنقدا باحث ايئلير بندئن
كا اوپوشئب، كا قوچوشئب	كا، ناحال دنك چئر ماشئب
اوتئر سادئم ياريم بيلئن	ملانئپئس ديئر ياناشئب

حالينگ بالام

نيچنك سننينگ حالينگ بالام	يورنگ اركيم باغري باغم
نيچنك سننينگ حالينگ بالام	گوز نوري چئشمي خومارئم
دئپآمده، تآچ سئر يم	بيليمده، آلتين كنمئر يم
دئپآنغده كأكيليك بالام	ياتدان چنقماز بوروم بوروم
ياقدي مئني ديلينگ بالام	سيدي ديئر تور حاريدارئم
ياقدي مئني ديلينگ بالام	سوزلئر ينگ شكر، حاريدارئم
دئپآنغده كأكيليك بالام	ياقدي مئني ديلينگ بالام

اوچ گوزئل

اوچ گوزئلدن سوو ديلندئم گولوشدي
بيرينينگ گولكيسي يورئگيمه دوشدي
بيريسي سوو بئريب بئيلامه گئچدي
گئلينئر سئيلينگيز موبارئك بولسئن

بيريسينينگ گيديجنگي دارايي
ينه بير ي بار اينچه بيلي سوورايي
مئنينگ يارم تازه دوغان آي يالي
گئلينئر سئيلينگيز موبارئك بولسئن

عاشق آرمان چئكئر آيرلسا ياردان
قووشلار تاليم آلاز يوريشيني غازدان
مئنا سئني قاوي گوريان گئليندن قيزدان
گئلينئر سئيلينگيز موبارئك بولسئن

ملا نئپس

اويان ايمني ملا نئپس	غافلات اوكوسئندا غالدئنگ
اويان ايمني ملا نئپس	كأ سارقارئب، كأهي سولدونگ
آيئلار ياشدي، گونئر غالدي	بو دونياگه دورئر دولدي
اويان ايمني ملا نئپس	تور غئل ايمني، ووقت بولدي
بلبل، زئناخدان، گوفتارلي	بير يار گئلدي ألما-نارلي
غالدئنگ، اويان، ملا نئپس	غافلات اوكوسيندا زارلي
كوپ اويون گئلئر باشينگا	نئپس، گئلگين سنن هوشونگا
دوزاق غوردي، ملا نئپس	إماي بيلئن يار داشينگا

خوش غال ايندي

گيدئر مئن تاتار ايلينه، بئگلئر،
حانلار خوش غال ايندي
باش قويماشام، يار يولونا،
دوستلار يارلار خوش غال ايندي

مئن گيدئر مئن، زهره يارا،
نه اينلايئين مئن بيچاره
گوز ياش ايندي باغري پاره،
ماهيم گؤلوم، خوش غال ايندي

چاغدير بۇ چاغلار

اولچئرمه اوديمي، قوز غاما دئرديم
دئرد باشيمدان آغان، چاغدير بۇ چاغلار
نادان ميشيم، بير بيويا ديل بئرديم
ياردان كونگلوم ساواشان، چاغدير بۇ چاغلار

شونچا چيا چئكديم، بولمادي پايئيم
بۇ نالامي اشيدئن اي سنوئر ياريم
آسماندا روشئيم، يئلديزيم، آيئيم
حالقاقوراب ياشان، چاغدير بۇ چاغلار

مئن دوونسئم- ده كونگلوم ياردان دوونئن يوق
يار ضاليمدير، مانگا راحيم اينئن يوق
مئنينگ بۇ حالئما بيله يانان يوق
ياردان آيري دوشئن چاغدير بۇ چاغلار

سئیدی دیئر، باش آلیب گیدیئر بیر یان
اوچارغا- غانات یوق، یورئرگه- پییمان
آیندیئر، جانیندا غالماسین آرمان
دألی کونگلؤم جوشان، چاغدير بؤ چاغلار

(یوسف زلیخا)

ای، یاران لار، مسلمان لار
من بو گون شيله خوار اولدیم
یوسف جانینگ جمالینه
دویمادیم، بیخمار اولدیم

سالیپ شاه لار لباسینه
باشم اوردیم سوداسینه
دوشیپ عشقینگ غوغاسینه
ایل لره شرمسار اولدیم

گوروپ دلبرینگ خاصینی
بریپ آلدیم بهاسینی
چکیپ عشقینگ جفاسینی
یانپ عشقینده نار بولدیم

تعبیری ترس بولدی دوشینگ
آغمالی کوپدیر بو ایشینگ
اتام- انام، قوم- خوشیم
بارچه سیندان بیزار بولدیم

اولیمدن یماندیر پیچاق
دوشیپ من ایلیمدن عراق

حالی هم امید یاغشی راق
عجب حسینه زار بولدیم

گلیپ من مصر یوردینه
گوزیم کور بولدی گردینه
کویپ بیر یارینگ دردینه
آهو گوزلی مارال اولدیم

زلیخا دیر، من با صفا
هیچ کیمدن بولمادی وفا
من یوسفه قیلدیم جفا
ینه هم من اغیار اولدیم

(زین العرب)

نیچه گوندیر یوقدیر منگه فراغت
سویگیلی نگاریم، بیر زمان قویغیل
گیرین قوینینگه، آلاین راحت
جاندان آرتیق یاریم، بیر زمان قویغیل

لب لریندن شهد و شکر ساچیلیمیش
آلتین پیاله ده شراب اچیلیمیش
جنت گلی قوینینگ ایچره ساچیلیمیش
اچیلغان گلزاریم، بیر زمان قویغیل

سوز سوزله دینگ، منی یاغ دک ارتدینگ
کوپ دالاشیپ رخسار منی سار غاتدینگ
صدقینگ بولاین یمان خوار اتدینگ
پری زادیم- یاریم، بیر زمان قویغیل

نیچه گوندیر چولده گزن سایلام
بیر ساعت اوقیغه عجب مایلم
سنینگ خلق احسانینگه قایلیم
دالاشمه، دلداریم، بیر زمان قویغیل

جانیمنی آلا سن ناز بیلن باقیپ
جمالینگ شوقینده کونگلیمنی یاقیپ
ملایم باقر سن، قاشینگنی قاقیپ
نرگس خماریم، بیر زمان قویغیل

اوقیغه گیدیپدیر کونگلیم خیالی
مست ادیپدیر منی لب لرینگ بالی
سن منگه قیلار سن ناز بیرله آلی
لعل شکر باریم، بیر زمان قویغیل

شاهزاده دیر، گوردیم یاتر آغیدیر
باشیم اوزره چرخ فلک داغیدیر
روزی قیلسه، دالاشیمیز باقی دیر
بولمه گرفتاریم، بیر زمان قویغیل

نقل لار

آغشامینگ سرینی دانگ بیلر

آغل ده اولاق دوغسه، آریق ده اوتی بیتر

آغینگ آدی - ، قرانینگ - دادی

آغیر داش یرینده یاتر

آغزی قلف لی صندوقی دیش آچماسه، دیل آچر

آغزی قیشیق بولسه - ده، بای قیزی آر داننار

آغزی قیشیق بولسه - ده، بای اوغلی گپله سین

آغزی طعام تانامز، خان پلوینه آت داقار

آقار سو چشمه بولسه، یاتیپ ایچمه
اصل زاده کوپری بولسه، باسیپ گچمه

آقار سوینگ کسیلنی - دورانی
آر یگیدینگ باش اگنی - اولنی

گوز قیراغی گورر، عقل یورگی

گوز نور ایه سی، گون - سر

گوز اوزینگی، قولاق اوزگانینکی

گوز اوجوندان گوزلمه، گوزینگه ظفر یتر
دیل اوجوندان سوزلمه، اوزینگه ظفر یتر

علم - عقلینگ یاریسی

علم عقل دان دم آلاز

علم آماق - اینگه بیلن قوی قازماق

علم کوپ، عمر آز، گرگینگی آل، داشه یاز

علم پول بیلن آلینمز

علم ساتسنگ – پولینگ، سقلاسنگ – قولینگ

علم لی قاضا شاهد گرک بولماز

علم سیز بیر یاشار، علم لی – مینگ

علم سیزه اینانچ یوق، هنر سیزه – قوانچ

بیلیم بیلن حکمت – آلتیندان قیمت

بیلیملی – اولمز، بیلیم سیز – گولمز

بیلیملی – اوچار، بیلیم سیز – قاجار

اوروش سولان سونگ، باطیر کوپه لر

اوروش، سوگوش، یار اشماغه یر قوی

استاد گورن شاگرد هر ادیلمده یور غالار

استاد گورمادیک شاگرد اوندان - موندان قاربالار

وطنینگ توسسه سی یاد یوردینگ اودیندان یاغشی

اخلاص بیلن آغلاسانگ، سوقور گوزدن یاش چبقار

ياغشى عيال ايشلى بولار، يمان عيال – ديشلى

ياغشى يارينگ قدرى بولماز، بير يمانه دوشمه يانچانگ
اوز يوردينگ قدرى بولماز، اوزگه يورده آشمه يانچانگ

ياغشى ليق ات، دريا ات، باليق بيلر
باليق بيلمه سه، خالق بيلر

يرينى بيليب سوزله سنگ، ديلدير دشينگ قلعه سي
يرينى بيلمان سوزله سنگ، ديلدير باشينگ بلاسى

دوستينگ سقلامه – نفع دن قالماسين
دشمنينگى سقلامه – سرينگ بيلماسين

بولوتدان چيقان گون ياقار، يشماقدان چيقان – ديل

بيرلشن گويچ داغى تلخان ادر

بير ياغشى ليق مينگ بلانى قايتارار

گوز قاررار، گوين قارراماز
أر قاررار، هنگام قارراماز

قيزى بارينگ نازى بار، اوغلى بارينگ – دولتى

قيزه ارک بريلسه، يا داولچا (دهل چى) بارار، يا سورناچا

متل لار

آغل دولی آقچه قوزی،
ارتیر تورسام – یوقجه قوزی. (یلدیزلار)

اتاسی آتلانیانچا،
اوغلی بازاره بارار. (اوت، توسسه)

بیر ازاجیق ماویجه،
دگن یری آویجه. (کوز)

چاپسام چاپیلماز،
کسسم کسيلمز. (سایه)

گیدر- گیدر ایزی یوق،
دایانماغه دیزی یوق. (سو)

ایکی آیلانار،
بیری اونگه سایلانار. (آی، گون)

موندان اوردیم قیلجی،
عرب ده شانگلار اوجی. (یلدیریم)

آیاق سیز توسار
قرا یر بووسر. (عزل)

ساری مایام چوکیپ اوتیر،
ایچ یاغینی دوکیپ اوتیر. (جواز)

توزانی دولی توتار،
آرریلیدیسی – دنیانی. (دگیرمن)

آق یری آجدیم،
قرا داری سچدیم. (کاغذ، خط)

آغزی آچیق دایم،
آلتی یری قایم. (چلک)

بیزینگ اویده بیر کیشی،
آغزینده بار قرق دیشی. (خورجین)

قرا بای آتدان دوشدی،
اوغلان لار داشینه اوشدی. (قازان)

قورپ یقیلدی،
من دیقیلدیم. (یورغان)

بیشیرسنگ آش بولار،
بیشیرماسنگ قوش بولار. (یومورتغه)

سو ده بیتر،
سو ده بیتر. (دوز)

گوندیز یورار آغزی یوموق،
گیجه یاتار، آغزی آچیق. (کوش)

باشی داراق،
قویروغی اوراق. (خروس)

قراچه اوغلان خوز اوینار،
قیش اویناماز، یاز اوینار. (تومزاق)

دمبی قرا، دونی یوق.
ختدی قیزل، تویی یوق. (بورچ)

دورت بارماجیق بویی بار،
قتبر - قنبر دونی بار. (سوغان)

گوک دمیردن دیلی جه،
اولی ایله بللی جه. (قوپوز)

تومن آلسانگ تویسی بار،
قویروغی نینگ مسی بار. (تفنگ اوقی)

بیر یوپیم بار،
اوجینی یغشیریپ بیله موق. (ارابانگ ایزی)

بیر آراجیق نشاطیر،
دگن یرینی اوشاتر. (قورشین)

یوزی - گوزی بیدیر - بیدیر،
آدم بیلن بیله یاتیر. (گل یقه)

ساری قیزیم یر آستینده،
ساچ باغیسی یر اوستینده. (کاشیر)

داشی یاشیل، ایچی توتیش لاله زار،
یلینگ یلینه چولپه - چولپه چاغه لار. (قرپیز)

ال- آغزینگی دیندارماز،
آنقرینگه اوبه قوندیرماز (گونه باقر چیگیدی)

بویی درک یالی،
اوزی بورک یالی. (جون)
هر قاناتین قاقانده،
چیلینه جوهر دوکر. (کنجی)

الینده قالدی

پس سای- پس سای اوسن سحر یللی،
سودگیم، داغلارینگ الینده قالدی.
بیر یانی لاله دیر، بیر یانی سنبل،
کونگیل مروت سیز گلینده قالدی.

گلیپ اوتورالینگ اصول- ادب لی،
پاک سویگیمیز بولسین خاص محبت لی،
کومیش سو زلف لردن آلتین جهک لی،
کمر- قوشاق قیزینگ بیلینده قالدی.

گل، سودگیم، سیغینالی سبحانه،
آلغیر لاجین دیلر آوین قپانه،

مزا بولسین آل یانگقدان اوپونه،
آه زاریم داتلی دیلینده قالدی.

گل ایندی، هی، قراجه اوغلان، گل ایندیف
قرا باغریم دیلیم- دیلیم دیلیندی،
جگر پاره لاندی، ایکی بولیندی،
بیر بوله گی قیزینگ الینده قالدی.

قرا دالمی

گلین، منگه قرا دیمه،
قاشلارینگ قرا دالمی دیر؟
دال گردنه دوشر ساچینگ،
ساچ لارینگ قرا دالمی دیر؟

هانی عیسی، هانی موسی،
شر بدی ازر لر تاسا،
مساداقی زیتون اعصا،
دسته سی قرا دالمی دیر؟

قوزای ساچینگ بورمه - بورمه،
اولدیر دینگ، قرشیمده دورمه،
قرا گوزه قرا سرمه،
چکدیگین قرا دالمی دیر؟

قراجه اوغلان دیر سلامی،
دیلینده حقینگ کلامی،
آق کاغذ اوسته قلمی،
یوره دن قرا دالمی دیر؟

قوشاق بولسام

گوك يوزينده بولسام،
ير يوزينده بيتن بولسام،
آل منك لى كتن بولسام،
يار اگنینه اورتسه منى.

يار قولينده بورمه بولسام،
ايدىكلرى خرما بولسام،
اوزا اودان سرمه بولسام،
يار قاشينه سورتسه منى.

قراجه اوغلان، اوشاق بولسام،
يار بيلينه قوشاق بولسام،
بير اطلسدان دوشك بولسام،
يار دوشنيپ ياتسه منى.

Köne türkmen ýazuwy dersinden test sowallary

1. Orta Aziýanyň çäklerinde ulanylan gadymy ýazuwlardan haýsylaryny bilýärsiňiz?

- A. Orhon, grek ýazuwlary.
- B. Sogdy we kril ýazuwlary.
- Ç. Uýgur we hytaý ýazuwlary.
- *D. Orhon-ýeniseý, arameý ýazuwlary.

2. Arap elipbiýi Orta Aziýada haçan resmi ýazuw hökmünde kabul edildi?

- A. XI asyrda.
- B. XIX asyrda.

*Ç. VII asyryň ahyrynda VIII asyryň başynda.
D. XIV asyrynda.

3. Arap ýazuwynyň näçe hili görnüşi bar?

- A. 2 hili.
B. 4 hili.
Ç. 1 hili.
*D. 40-dan hem köpräk.

4. Arap elipbiýi näçe harpdan ybarat?

- *A. 28.
B. 32.
Ç. 30.
D. 24.

5. Köne türkmen ýazuwynda näçe harp bar?

- A. 29.
B. 32.
Ç. 30.
*D. 33.

6. Aşakdaky harplaryň haýsylary setir çyzygynyň üstünde ýazylyar?

- A. ف ق ه
*B. ظ ت آ
Ç. خ م ط
D. ن ع و

7. Ýazuw ýadygärlikleri, esasan, arap ýazuwynyň haýsy görnüşinde ýazylypdyr?

- A. Şikeste.
B. Ryka.
*Ç. Nestalyk.
D. Süls.

8. Arap ýazuwynyň beýleki ýazuwlardan esasy tapawudy nämäden ybarat ?

- A. Ýazuwda baş harp bolmaýar.
- *B. Sagdan çepä ýazylýar.
- Ç. Birnäçe harp meňzeş sesi aňladýar.
- D. Sözler bogna bölünmeýär.

9. Köne türkmen ýazuwyndaky harplar beýleki harplar bilen baglanyşyp-baglanyşmazlygy taýýndan näçe topara bölünýär?

- A. 4 topara.
- B. 3 topara.
- Ç. 5 topara.
- *D. 2 topara.

10. Arap elipbiýine parslar tarapyndan girizilen harplaryň sany näçe?

- A. 2.
- *B. 4.
- Ç. 3.
- D. 1.

11. ~ - haýsy belgi?

- *A. Medde belgisi.
- B. Tenwin belgisi.
- Ç. Fatha belgisi.
- D. Teşdit belgisi.

12. «Aryf» we «yşk» sözleriniň dogry ýazylan setirini görkeziň.

- A. يشق أريف
- *B. عشق عاريف
- Ç. عشق عريف
- D. ايشق اريف

13. «Harfuş-şams» («Gün harplary») atlandyrylýan näçe harp bar?

- A. 2.
- B. 15.

- Ç. 11.
*D. 14.

14. Köne türkmen ýazuwynda näçe sany iki görnüşli harp bar?

- A. 11.
B. 4.
Ç. 25.
*D. 7.

15. Ebjet hasaby näme?

- *A. Sanlary harplar bilen aňlatmak.
B. Çekimlileri görkezmek.
Ç. Çekimsizleri görkezmek.
D. Harplaryň goşalandyrylyp aýdylýandygyny bildirmek.

16. ح - «he» harpynyň san belgisi näçä deň?

- A. 8.
B. 3.
Ç. 400.
*D. 600.

17. Dört görnüşli harplaryň ýazylan setirini tapyň.

- A. ب ذ ر و ی ت
B. خ ث ا ز س ظ
*Ç. ه ن ف ج ض ع
D. ح ق ل ط د ا ی

18. «Medde» belgisi nirede ýazylýar?

- A. Iki çekimsiziň bilelikde gelýän ýerinde.
*B. Sözüň başynda «elip» harpynyň üstünden goýlup, «a» sesini berýär.
Ç. Sözde gysga çekimlini aňlatmak üçin goýulýar.
D. Şözde dodak çekimlini aňlatmak üçin goýulýar.

19. «Z» sesini berýän harplar haýsy setirde ýerleşýär?

- *A. ظ ض ذ ز
B. س ظ ض ز

- Ç. ظ ض س غ
D. ظ ث ص ذ

20. Dört görnüşli harplaryň sany näçe?

- A. 15.
*B. 26.
Ç. 7.
D. 25.

21. Köne türkmen ýazuwynda çekimli harplar nähili aňladylýar?

- *A. «Elip», «waw», «iýa» harplary arkaly we sözün üstünden hem-de aşagyndan ýörite belgileri goýmak arkaly.
B. Elipbiýdäki harplar arkaly.
Ç. «Elip», «waw», «iýa» harplary arkaly.
D. Çekimli we çekimsiz harplary goşmak arkaly.

22. Arap ýazuwynda sanlaryň ýazylyş aýratynlygy nähili?

- *A. Çepden saga.
B. Sagdan çepe.
Ç. Harplaryň ýazylyşy ýaly.
D. B we Ç.

23. ب – «bi» şekildäki harplar haýsylar?

- A. ب ت ث ن
B. ب ت ح ی
Ç. پ ح ن ت
*D. ث ب پ ت

24. «Ze», «zal», «zad» harplary haýsy setirde?

- A. ژ ذ ض
B. ز ث ظ
*Ç. ز ذ ض
D. ظ ذ ص

25. ٢٤٥٦, ١٥٩٠٨ bu sanlar biziň ýazyşymyzda nähili ýazylýar?

A. 6542, 74590.

*B. 2456, 15908.

Ç. 2543, 70951.

D. Dogry jogaby ýok.

26. Setir çyzygyndan aşak düşürilip ýazylýan harplar haýsylar?

A. ح خ ظ ق ف ق ل ث ص

B. ظ ح ذ ز ث ن ل ك

*Ç. ح ج خ ص ع ق ل و ى

D. ت ذ ق غ ى ه ل ص

27. Hijri-kamary ýyly näçe günden we aýdan ybarat?

A. 365 (366) gün 11 aý.

B. 355 gün 12 aý.

*Ç. 354 (355) günden we 12 aýdan ybarat bolup, tak aýlar 30 günden, jübüt aýlar 29 gündendir.

D. 365 (366) gün 12 aýdan ybarat bolup, aýlar 31 we 30 gündendir.

28. Hijri ýyly näçe görnüşde bolýar?

A. 1 görnüşde.

B. 3 görnüşde.

*Ç. 2 görnüşde.

D. 4 görnüşde.

29. Gysga çekimlileri aňlatmak üçin haýsy hereketler ulanylýar?

*A. Fatha (üstün) , kasma (astyn) , zamma (otur).

B. Tenwin , hamza , sokun.

Ç. Fatha , zäbär , piş.

D. Zamma , zir , teşdit.

30. Köne türkmen ýazuwynda «a» çekimlisi haýsy harplar arkaly aňladylýar?

A. Aýn, waw, iýa.

B. Elip, hi, alahy.

- Ç. Elip, waw, iýa.
*D. Elip, aýn, alahy.

31. Ç – hi harpynyň näçe görnüşi bar?

- A. 2.
B. 3.
*Ç. 4.
D. 5.

32. Aşakdaky iki görnüşli harplaryň haýsysy parslar tarapyndan soň goşuldy?

- A. Re harpy.
B. Ze harpy.
*Ç. Že harpy.
D. Dal harpy.

33. Köne türkmen ýazuwy dersinde arap hatynyň, esasan, haýsy görnüşi öwredilýär?

- A. Ähli görnüşleri.
B. Nesh we diwany.
*Ç. Nestalyk.
D. Rykga.

34. Hijri-kamary ýylynyň aýlarynyň atlary haýsy setirde dogry görkezilipdir?

- A. Sapar, rejep, hamal, hut.
B. Remezan, akrab, sapar, kows.
*Ç. Moharram, sapar, şaban, remezan.
D. Remazan, mizan, akrab, delw.

35. Hijri-şemsi ýyly nähili tapylýar?

- A. $M + 622 = \text{Hijri-şemsi.}$
B. $H-K - M = \text{Hijri-şemsi.}$
Ç. $622 - M = \text{Hijri-şemsi.}$
*D. $M - 622 = \text{Hijri-şemsi.}$

36. Özünden öňki gelýän harplara goşulyp, yzyndakylara goşulmaýan harplara nähili harplar diýilýär ?

- A. Gün harplary.
- *B. Iki görnüşli harplar.
- Ç. Dört görnüşli harplar.
- D. Aý harplary.

37. Arap ýazuwynda gysga çekimliler ýazylýarmy?

- *A. Ýazuwda gysga çekimliler düşürilip ýazylýar.
- B. Çekimliler arkaly ýazylýar.
- Ç. Iki çekimli arkaly ýazylýar.
- D. Gysga çekimliler çekimsiz harplaryň üsti bilen berilýär.

38. Harful-kamar (Aý harplary) harplarynyň dogry berlen setirini görkeziň.

- A. Şin , kap , fe , lam.
- B. Elip , hi , ti , re.
- Ç. Şin , bi , ha , iýa.
- *D. Elip, bi, jim, waw.

39. Hijri-semsi ýylynyň aýlary haçandan başlanýar?

- A. Remezan aýynyň dogmagy bilen.
- *B. 21-nji martdan başlanýar.
- Ç. 1-nji ýanwardan başlanýar.
- D. 23-nji dekabrdan başlanýar.

40. Arap elipbiýiniň esasyndaky köne türkmen ýazuwy Türkmenistanda haçana çenli dowam etdi?

- A. 1991-nji ýyla çenli.
- *B. 1928-nji ýyla çenli.
- Ç. XX asyra çenli.
- D. 1917-nji ýyla çenli.

41. «Alahy»harpy haýsy sesleri berýär?

- A. H, a, w.
- *B. H , a , e.

- Ç. H, i, t.
- D. H, ä, w.

42. Köne türkmen ýazuwynda nähli dyngy belgiler ulanylypdyr?

- *A. Dyngy belgiler ulanylmandyr.
- B. Sorag we ýüzlenme belgileri ulanylypdyr.
- Ç. Häzirki dyngy belgileriň hemmesi ulanylypdyr.
- D. Sorag we otur belgileri ulanylypdyr.

43. «Sokun» belgisi nirelerde ulanylýar ?

- A. Uzyn çekimliniň üstünde goýulýar.
- B. Iki meňzeş çekimliniň üstünde goýulýar
- Ç. Ýanaşyk gelen iki meňzeş çekimsiziň üstünde goýulýar.
- *D. Üstünde goýlan harpdan soň çekimliniň gelmeýändigini görkezýär.

44. «A, ä» gysga çekimlileri haýsy hereketiň üsti bilen aňladylýar?

- A. Kasra (astyn).
- B. Zamma (otur).
- *Ç. Fatha (üstün).
- D. Teşdit.

45. Köne türkmen ýazuwy öz gözbaşyny haýsy ýazuwdan alýar?

- *A. Müsür ýazuwy.
- B. Parfiýa ýazuwy.
- Ç. Horezm ýazuwy.
- D. Latyn ýazuwy.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, 1-nji tom. – Aşgabat, 2008.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, 2-nji tom. – Aşgabat, 2009.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, 3-nji tom. – Aşgabat, 2010.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, 4-nji tom. – Aşgabat, 2011.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, 5-nji tom. – Aşgabat, 2012.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Älem içre at gezer. – Aşgabat, 2011.
7. *Дирингер Д.* Алфавит, перевод с английского. – М., 1962.
8. *Дьяконов И.* История письма, перевод с немецкого. – М., 1979.
9. *Garryýew A.* Ebjet hasaby. – Aşgabat, 1968.
10. *Gurbanow G.* Köne türkmen ýazuwy. – Aşgabat, 1992.
11. Hoja Ahmet Ýasawy we Gündogaryň sopusylyk edebiýaty. – Aşgabat, 2010.
12. *Иоганнес Ф.* История письма. – М., 1980.
13. *Jumaniýozow R.* Eski uzbek ýozuwi. – Toşkent, 1989.
14. *Kaşgarly Mahmud.* Divanü Lugatit-Türk. – Istanbul, 2005.
15. *Kodirow M, Hakimžonow M.* Alifbe. – Toşkent, 1991.
16. *Kurt Yilmaz.* Osmanlica dersleri. – Ankara, 1997 .
17. Mahmyt Zamahşary we Gündogaryň ylmy-edebi galkynyşy. – Aşgabat–Daşoguz, 2007.
18. *Meredow A.* Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. – Gonbed Kabus, 1997.
19. *Mämmejtumayew A.* Türki dilli golyazmalaryň teswiri. – Aşgabat. 1997
20. *Nasreddin Rabguzy.* Kysasy Rabguzy. – Aşgabat, 2004.

21. *Ötegenow K, Ismailow K.* Eski karakalpak žazuy – Nökis, 1992.
22. *Rejebow R,* Edebiyat ylmyna degişli terminleriň sözlügi. – Aşgabat, 1966.
23. *Salimžan Sobiržan ugli.* Nash hat. – Toşkent, 1991.
24. *Saryýew A, Saryýew G,* Köne türkmen ýazuwy. – Aşgabat 1988.
25. Türkmen diliniň sözlügi. – Aşgabat, 1962.
26. *Ýazberdiyew A.* Turkmenistan dünýä medeniýetiniň gadymy ojagydyr. – Aşgabat, 2011.

MAZMUNY

Giriş.....	7
Adamzat taryhynda ulanylan ýazuwlar.....	11
Orta Aziýadaky gadymy ýazuwlar.....	14
Türki dilli golýazmalar hakynda maglumatlar	17
Köne türkmen ýazuwynyň görnüşleri.....	23
Köne türkmen ýazuwynda ulanylan esbaplar we çeper ýazuw	28
Köne türkmen ýazuwynyň harplary türkmen nusgawy edebiýatynda.....	33
Köne türkmen ýazuwynyň aýratynlyklary	42
Iki görnüşli harplar.....	43
Dört görnüşli harplar.....	48
Hereketler.....	79
Birmeňzeş şekilli harplar	81
Birmeňzeş ses aňladýan harplar.....	82
Sanlar	83
Harplaryň setir çyzygyna laýyklykda ýazylyşy	89
Şemsi we kamary harplar.....	91
Köne türkmen ýazuwynda harplaryň ýazylyşy.....	92
Ýyl hasaby. Kalendar	100
Milady ýyl hasaby	101
Hijri ýyl hasaby.....	102
Hijri we milady ýyllaryny biri-birine öwürmegiň usullary	104
Hijri-kamary aýlary.....	106
Hijri-şemsi aýlary	109
Müçe ýyl hasaby	109
Ebjet hasaby	115
Özbaşdak okamak üçin tekstler	120
Köne türkmen ýazuwy dersinden test sowallary	172
Peýdalanylan edebiýatlar	181

Tagandurdy Bekjäýew

KÖNE TÜRKMEN ÝAZUWY

Ýokary okuw mekdepleri üçin
okuw kitaby

Redaktor	<i>H. Sapargulyýew</i>
Teh. redaktor	<i>O. Nuryagdyýewa</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>A. Mämmetjumaýew</i>

Çap etmäge rugsat edildi 12.04.2013. Ölçeği 60x90 ¹/₁₆.
Şertli çap listi 11,5. Şertli-reňkli ottiski 15,0.
Hasap-neşir listi 9,82. Çap listi 11,5.
Sargyt № 426. Sany 500.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744004. Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.